ÇALIŞMA ve TOPLUM
6
2005 / 3
DİSK/Birleşik Metal-İş Ekonomi ve Hukuk Dergisi
www.calismatoplum.org

İÇİNDEKİLER

İşgücü Piyasasında Enformelleşme ve Kadın İşgücü
Tijen ERDUT 11

Avrupa Birliği'nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri
Faruk SAPANCALI 51

Avrupa Anayasası'nın Genel Çerçevesi ve
Sosyal Politikalara İlişkin Temel Düzenlemeleri
Banu UÇKAN 107

Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler
ve Alternatif Öneriler
Sayım YORGUN 137

Yargıtay Kararları 163

Avrupa Adalet Divanı ve Alman Federal Mahkeme Kararları
Alpay HEKİMLER 321

Kitap Tanıtımı 331

İŞGÜCÜ PİYASASINDA ENFORMELLEŞME VE KADIN İŞGÜCÜ

Doç. Dr. Tijen ERDUT*

ABSTRACT

The informal economic activities gain a continuance and the formal economic activities gradually become narrowed. The capital accumulation has become dependent to the informal economy. In this economy, the most widespread labour force is the female labour force and it is open to all negative consequences of informal economy which can be summarized as pauperization and deprivation. In this study it is aimed to analyse the reasons and forms of the informalization of the labour market and the economic, social, political and legal consequences of this process especially for the female labour force.

Key words: Informal labour market, female labour force, employment patterns, globalization, flexibility, capital accumulation, deregulation.

* *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.*

Giriş

Kapitalist ekonomik düzende formel ekonomik faaliyet giderek daralmakta ve enformelleşme süreklilik kazanmaktadır. Gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın hemen hemen tüm ülkelerde sermaye birikimi enformel ekonomiye bağlı hale gelmiştir. Bu nedenle, enformel işgücü piyasası hem mutlak, hem de göreceli olarak genişlemektedir.

Enformel ekonomide çalışanların çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Enformel kadın çalışanlar hem işe alma ve istihdamda ayrımcılık, hem de toplumsal rollerin yeniden üretilmesiyle karşı karşıyadır. Bu nedenle, artan yoksulluk ve yoksunluktan en çok kadın işgücü etkilenmektedir.

Bu çalışmada, işgücü piyasasında enformelleşmenin gerekçelerinin, biçimlerinin ve özellikle kadın işgücü bakımından sonuçlarının çözümlenmesi amaçlanmaktadır.

A. İşgücü Piyasasında Enformelleşme Kavramı

1. Tanım

Enformel işgücü piyasasının uzun süre gelişmekte olan ekonomilere özgü ve geçici olduğu düşünülmüştür. 70'li yıllarda "enformel sektör" kavramıyla ilk kez tarım dışı ekonomik faaliyetlerde formel/enformel ayrımı yapılmıştır[1]. Enformel sektör, formel istihdamdan dışlanan işgücü fazlasının yasa ile düzenlenmemiş, geçimlik ekonomik faaliyetleri olarak görülmüştür[2].

Formel işgücü piyasası, kentsel alanda endüstri, ticaret ve hizmetler sektöründe sürekli veya geçici işlerde çalışanlar ile kamu kesiminde çalışanları kapsayacak biçimde kavramlaştırılmıştır. Enformel işgücü piyasası kavramı ise, göç alan kentlerde formel işgücü piyasasında sürekli bir iş bulamayıp gündelik veya geçici olarak ücretli statüde çalışan niteliksiz işgücünün ve hizmetler sektöründe çok küçük bir sermaye ile bağımsız çalışarak gelir sağlayanların oluşturduğu "gayrı resmi" veya "marjinal sektör" olarak da anılan ikincil bir piyasayı betimlemektedir[3]. Bu anlamda, aralarında bağ bulunmayan, formel ve enformel olarak nitelendirilen iki ayrı işgücü piyasası olarak kavramlaştırılmıştır.

Enformel işgücü piyasasında, ücretler piyasa koşullarına bağlı tutulduğu gibi, sosyal güvenlik, sendikal örgütlenme ve toplu sözleşme düzeni

---

1) ILO.; Women and Men In The Informal Economy: A Statistical Picture. International Labour Office, Geneva, 2002, s. 11.

2) James HEINTZ, Robert POLLIN; "Informalization, economic growth and the challenge of creating viable labor standards in developing countries," Working Paper No. 60, Political Economy Research Institute, University of Massachusetts Amherst, June 2003, s. 3.

3) Kuvvet LORDOĞLU, Nurcan ÖZKAPLAN; Çalışma İktisadı. Der Yayınları, No. 358, İstanbul, 2003, s. 81.

bulunmadığından çalışma koşulları formel işgücü piyasasının çok gerisindedir. Enformel işgücü piyasası istikrarsız ve güvencesiz çalışma koşulları[4] kadar, kentteki yoksul kesimlerin marjinal yaşam koşullarıyla da özdeşleşmektedir[5]

70'li yıllarda geliştirilen yaklaşımlarda formel sektörün gelişmesine bağlı, ikincil ve geçici olarak tanımlanan enformel işgücü piyasasının formel işgücü piyasası tarafından içerileceği ve dönüştürüleceği varsayılmıştır (iki kesimli ekonomi yaklaşımı)[6]. Bu varsayıma göre, geçici bir durgunluk döneminden sonra sağlanan ekonomik büyüme ve formel sektörde yaratılacak istihdamla enformel sektörün kapsamı daralacaktır[7]. Enformel sektör, girdileri (hammadde, ara malı) ve nihai ürün bakımından formel sektöre bağlı olduğundan, geriye dönük ve sorun kaynağı olarak görülürken, formel sektör, enformel sektörde egemen olan düşük verimlilik ve insan onuruyla bağdaşmayan çalışma koşullarına çağdaş bir çözüm olarak sunulmuştur[8].

İlk yaklaşımlar arasında, enformel sektörün, girdi ve işgücü maliyetlerini azaltarak rekabet güçlerine katkı yaptıkları formel büyük işletmelere bağımlı ekonomik birimler ve çalışanlardan oluştuğu düşüncesi de bulunmaktadır (yapısalcı yaklaşım). Bu yaklaşıma göre, gelişmiş ülkelerden ayrı olarak, gelişmekte olan ülkelerde endüstrinin gelişmesi enformel ekonomik faaliyetlerin genişlemesini içeren farklı bir biçim alabilecektir[9]. Gerçekten, enformel işgücü piyasası gelişmekte olan ülkelerde işsizler ve eksik istihdamdakiler için başlıca istihdam kaynağı olarak kabul görmüş, çoğu zaman sosyal güvenlik ağlarının dışında veya iyi işlemediği koşullarda asgari düzeyde de olsa toplumsal uyumun sağlanmasına katkı yaptığı için örtülü bir biçimde desteklenmiştir[10].

---

4) Lourdes BENERIA, Maria S. FLORO; "Labour market informalization and social policy: Distributional links and the case of homebased workers," Working Paper No. 60, Vassar College Economics, 2003, s. 4.

5) Lourdes BENERIA; "Shifting the risk: New employment patterns, informalization, and women's work," International Journal of Politics, Culture and Society. Vol. 15, No. 1, September 2001, s. 33.

6) BENERIA, FLORO; s. 4; Martha Alter CHEN, John VANEK, Marilyn CARR; Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction, A Handbook for Policy-makers and Other Stakeholders. Gender Section Social Transformation Programmes Division Commonwealth Secretariat Marlborough House, London, 2004, s. 17.

7) George A. ARYEE; "Policy design for the promotion of employment and incomes in the informal economy, the need for labour market information," Workshop on "Making Good Use of Labour Market Information". Windhoek-Namibia, 12-15 August 2002, s. 2.

8) BENERIA; s. 33.

9) ILO.; s. 10; CHEN, VANEK, CARR; s. 17.

10) Josiane CAPT; "What skills are needed to ensure survival and growth of enterprises?" Linking Work, Skills, and Knowledge: Learning for Survival and Growth International Conference. Interlaken-Switzerland, 10-12 September 2001, s. 1.

70'li yıllarda enformel sektörün, istihdam ve gelir yaratmak amacıyla mal ve hizmetlerin üretimi ve dağıtımına katılan küçük ölçekli, aile mülkiyetinde, yerli kaynaklar ile işgücü yoğun ve uyarlanmış teknoloji kullanan, formel sistemin dışında elde edilmiş becerilerle düzensiz ve rekabetçi piyasalarda faaliyet gösteren enformel işletmelerden oluştuğu konusunda uzlaşma sağlanmıştır[11]. Ancak "sektör" deyiminin çağrıştırdığı türdeş ekonomik faaliyetleri içermediği ve formel/enformel faaliyetler arasındaki bağlantıları yansıtmadığı için çelişkili bulunmuştur[12]. 80'li yıllarda küresel ekonomide meydana gelen gelişmeler enformel sektör kavramına ilişkin kuşkuları güçlendirmiştir. Dönüştürülmesi beklenen enformel sektör hızla genişlemiş, enformel istihdam biçimleri gelişmiş ülkelerde geleneksel sektörlerde formel istihdamın yerini almaya başlamıştır. Enformelleşmenin belirli bir endüstri veya ekonomik faaliyet grubu olarak tek bir sektörle sınırlandırılamayacağı anlaşıldığından[13], iki kesimli ekonomi yaklaşımı etkisini yitirmiştir. Tartışmalar gelişmiş kapitalist ekonomilerde meydana gelen değişimleri de kapsayacak biçimde genişlemiştir. 90'lı yıllarda enformel sektörün özellikleri ve formel sektörle bağlantılarının açıklanmasında yeni bir yaklaşım ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre enformelleşme, devlet müdahalelerinin ve işletmelerin formel olmanın getirdiği maliyetlerden kaçınmak için enformel faaliyete yönelmelerinin bir sonucudur (aşırı düzenleme yaklaşımı)[14]. Aşırı düzenleme yaklaşımı kurumsal bağlamın enformel faaliyetleri artıran bir etki yapabileceği düşüncesine dayanırken, güncelliğini koruyan yapısalcı yaklaşım büyük kapitalist işletmelerin enformelleşmeyi içeren taşeronlaştırılmış faaliyetlerinin etkisi üzerinde durmaktadır.

Enformel sektör kavramı uluslararası düzeyde ilk kez 1991 yılındaki 78. Uluslararası Çalışma Konferansında tartışılmıştır. Tartışmalarda enformelleşme, giderek artan işgücü için iş ve gelir sağlama kapasitesinin azaltılması göze alınarak yasal düzenlemelerin ve sosyal korumanın enformel sektöre de yaygınlaştırılması veya enformel sektörün istihdam ve gelir kaynağı olarak desteklenmesi ikileminden kaynaklanan bir sorun olarak betimlenmiştir. Bu ikilem karşısında Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ)'nde, enformel sektörün düşük maliyetli istihdam yaratılması için uygun bir yöntem olarak kullanılmasına yardım etmekte bir sakınca bulunmadığı, ancak "sömürünün" en kötü biçimlerinin ve insanlık dışı çalışma koşullarının aşamalı olarak giderilmesi için kararlılık gösterilmesi gerektiği

11) Jeemol UNNI; "Informal economy: definition and survey methods," Gujarat Institute of Development Research, Gota, Ahmedabad, 2000, s. 2.
12) ARYEE; s. 4.
13) HEINTZ, POLLIN; s. 1.
14) CHEN, VANEK, CARR; s. 17; Bkz. Aş.; s. 15-17.

sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, sorun daha geniş kapsamlı ve daha karmaşık bir ikilem olarak günümüzde de önemini korumaktadır[15].

1993 yılında 15. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı (ICLS)'nda tanımı ve yeni Ulusal Muhasebe Sistemi (SNA) konusunda anlaşma sağlanabilmiştir.

Ulusal Muhasebe Sistemi enformel sektörü, öncelikli amacı istihdam ve gelir yaratmak olan mal ve hizmet üreticisi birimler olarak tanımlamıştır. Bu tanım hanehalklarının mülkiyetinde olan anonim şirket haline gelmemiş işletmeleri de kapsamaktadır. Bu işletmeler yasal statüleri ve tuttukları hesaplar bakımından şirketlerden ve şirket benzeri işletmelerden ayrılmaktadır. Bu işletmelerin, sahipleri olan hanehalklarından bağımsız, yasal bir statüleri yoktur. Enformel sektörün işletme odaklı bu tanımında, işletmelerde çalışanların statüsü ve çalışma koşulları üzerinde hiç durulmamıştır. Enformel istihdamı ayırt etmek üzere, enformel birimlerde çalışan herkesin (işverenlerin, işçilerin, bağımsız çalışanların ve ücretsiz aile çalışanlarının) enformel sektör çalışanı olduğu varsayılmaktadır[16].

15. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda enformel sektörün, işyerinin türüne, işletmenin sabit varlıklarının miktarına, faaliyetlerinin süresine ve asıl veya ikincil olduğuna bakılmaksızın, belirli bir ölçeğin altındaki bütün kayıtsız ve şirketleşmemiş işletmeler olarak üretim birimlerine dayalı bir tanım yapılmıştır. Buna göre, enformel işletmeler; "bir veya daha çok işçiyi süreklilik gösterecek biçimde ücretli olarak çalıştıran enformel işverenlerin sahibi olduğu mikro ölçekteki işletmeleri; ücretsiz aile çalışanlarını ve işçileri süreklilik göstermeksizin istihdam edebilen bağımsız çalışanların faaliyetleri"ni kapsamaktadır. Ülkelerin bu kavramsal çerçeve içinde kalarak, enformel işletme tanımı ve ölçütlerini özgün koşullarına uyarlayabilmelerine de olanak tanınmıştır. İstihdam edilen işçilerin sayısına ilişkin üst sınırda esnekliğe (genellikle en çok 5-10 işçi) ve işletmelerin veya işçilerinin kayıtsızlığı gibi ek ölçütler kullanılmasına, profesyoneller veya ücretsiz aile çalışanları ile tarımın dahil edilmesine veya dışlanmasına izin verilmiştir[17].

Ekonominin formel ve enformel olarak iki katman halinde tanımlanmasının ve tanımın çalışma ilişkilerinden çok, üretim birimlerine veya işletmelere dayandırılmasının nedeni, Ulusal Muhasebe Sistemi çerçevesiyle uyum sağlanması ve enformel sektör için ayrı bir Gayrı Safi Ulusal Üretim hesabı yapılabilmesidir[18]. Bu nedenle, enformelleşme çalışma ilişkilerinin değil, salt

---

15) Amuda SHRESTHA; "Social protection in the informal economy," National Consultation Workshop "Identifying of Informal Economy for Trade Unions" (15-16 May 2004) Lalitpur-Nepal, Fredrich Ebert Stiftung, Nepal Office, 2004; ILO.; **Decent** Work and The Informal Economy. Report VI, International Labour Office, International Labour Conference, 90th Session, Geneva, 2002, s. 1.

16) UNNI; s. 2.

17) ILO.; s. 11.

18) UNNI; s. 3.

işletmelerin bir özelliği olarak görülmüştür. 15. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda benimsenen enformel sektör tanımı hem formel, hem de enformel işletmelerdeki istihdamı bütünüyle içermesi bakımından ayrılmaktadır. Bununla birlikte, Konferans'ta salt işletmeye dayalı bir tanımın enformel istihdamın bütün boyutlarını kapsamadığına ve çalışma ilişkileri boyutunun da araştırılması gereğine dikkat çekilmiştir[19].

Gerçekten, küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte üç boyutta ortaya çıkan enformelleşme, işçilerin, özellikle de kadın işçilerin korunması açısından önem taşımaktadır: formel sektör enformelleşme eğilimi göstermektedir; enformel sektörde heterojenlik (çeşitlilik) artmaktadır; formel ve enformel sektörler arasındaki bağlar güçlenmektedir[20]. Bu anlamda, formel ve enformel sektör arasındaki ayrımlardan çok bağlantıların önem kazanması güncel enformelleşme sürecinin dayandığı varsayımların gözden geçirilmesini gerektirmiştir[21].

Enformel sektörün formel sektörle bağı artık, ucuz mal ve hizmet üreticisi, aynı ürün piyasasındaki bir rakip veya işgücü fazlası için istihdam kaynağı olması gibi tipik özellikleriyle sınırlı değildir. Enformel faaliyetler ekonomide geriye dönük faaliyetlerin bir uzantısı olmaktan çıkmıştır. Enformel sektör çıktılarının (ara veya nihai mallar) formel sektör tarafından kullanılmasıyla kurulan ileri doğru bağlantılar artmıştır. Finansal ve fiziksel sermayenin (makineler) formel sektörden, enformel sektöre doğru akışının yerini, formel sektörün enformel sektöre katılması almıştır. İşgücü ise her iki yönde de akışkanlık göstermektedir[22].

Formel ve enformel sektörlerde işletmeler arasındaki yapısal eklemlenmeyle formel ve enformel işgücü piyasaları da karşılıklı bağımlı hale gelmiştir. Gelişmekte olan ülkelere özgü ve geçici olduğu düşünülen enformel faaliyetlerin gelişmiş kapitalist ekonomiler için önemi artmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar ve küresel üretim ağlarının genişlemesi enformel üretim süreçleri tarafından desteklenmektedir. Formel sektör, maliyetleri azaltma kaygısıyla enformel sektörle karşılıklı bağımlı hale geldiğinden, enformel sektörü dönüştürmesi için hiçbir gerekçe kalmamıştır[23]. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme deneyimleri de enformel sektörün geçici değil, formel sektörün genişlemesi sırasında var olabileceğini ve süreklilik kazanabileceğini göstermiştir[24].

---

19) ILO.; s. 12, 11.
20) UNNI; s. 2.
21) BENERIA, FLORO; s. 4.
22) Jim THOMAS; "Decent work in the informal sector: Latin America," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 20.
23) HEINTZ, POLLIN; s. 4.
24) BENERIA, FLORO; s. 2-4.

Son yıllarda literatürde enformel sektör kavramının yerini, uluslararası istatistiksel tanımda yer almayan enformel istihdam biçimlerini de kapsayacak biçimde, "enformel ekonomi" kavramı almaktadır. Kavram, işletmelerden çok istihdam üzerinde odaklanan tanımı ve terminolojisiyle kayıt dışı işletmelerden, yasal düzenlenmelerin ve/veya sosyal koruma alanının tamamen veya kısmen dışında kalan çalışma ilişkilerine doğru kaymaktadır. Bunun nedeni, istihdam ve çalışma ilişkileri bakımından yaşanan sorunların salt enformel ekonomiyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda formel ekonomiyle de kısmi bir ortak alan oluşturmasıdır[25]. Enformel ekonomi deyiminin kavramsal çerçevesi, bir yandan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki enformelleşme sürecini hem işletmeler, hem istihdam biçimleri ve hem de çalışma ilişkileri boyutlarıyla bir bütün olarak kapsamakta, diğer yandan küresel ekonomide hem formel, hem de enformel istihdamda bulunabilen günlük 1 Amerikan dolarının altında gelir elde eden "çalışan yoksulları" işgücü piyasasına dahil etme arayışını yansıtmaktadır[26].

Bu anlamda, enformel ekonomi üretim ve çalışma ilişkileri bakımından yasal düzenlemelerin kapsamındaki işletmelerden oluşan formel ekonomi dışında kalmaktadır. Bununla birlikte, üretimi veya çalışma ilişkileri çoğu zaman kayıtsız veya düzenlenmemiş olmasına rağmen, enformel ekonomi, yasal mal ve hizmetlerin üretimi ve dağıtımına ilişkin olup, suç ekonomisi kapsam dışında kalmaktadır. Benzer biçimde, aile içindeki ücretsiz ev işleri ile bakım faaliyetlerini içeren yeniden üretim ekonomisi enformel ekonominin kapsamına girmemektedir. Oysa, günümüzde piyasa ekonomisinin bir parçası olarak işleyen enformel ekonomide, mal ve hizmete ilişkin üretim aşamaları gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir[27].

Bu bağlamda, enformel istihdam, ekonomik birime ve istihdamın statüsüne göre tanımlanabilmektedir.

Küçük ölçekli kayıtsız veya anonim şirket olamamış *enformel işletmelerdeki enformel istihdam;* enformel işletmelerin işverenlerini, işçileri, bağımsız çalışanları ve ücretsiz aile çalışanlarını kapsamaktadır. Formel işletmeler için, hanehalkları için çalışan veya belirli bir işvereni olmayanların *enformel işletmeler dışındaki enformel istihdamı;* düzenli sözleşmesi olmaksızın evde çalışanları, belirli bir işvereni olmaksızın gündelikçi olarak rastlantısal çalışanları, özel istihdam bürosu aracılığıyla geçici çalışanları, belirli bir işveren için kısmi süreli çalışanları, formel veya enformel işletmeler için endüstride işletme dışında çalışanları (ve aracılarını) ve kayıtsız veya bildirilmemiş çalışanları kapsamaktadır[28].

Enformelleşme, istihdamın statüsü bağlamında ister *ücretli*, isterse *bağımsız çalışma* biçiminde olsun, yasalar veya diğer düzenlemelerle tanınmamış,

[25]) ILO.; Decent, s. 4.
[26]) ILO.; s. 11.
[27]) A. k.; s. 12.
[28]) İş ve sosyal güvenlik mevzuatı kapsamındaki geçici ve kısmi süreli işçiler enformel ekonomiye dahil edilmemektedir. ILO.; (dn. 13) s. 12.

düzenlenmemiş veya korunmayan bütün ücret karşılığı yapılan çalışmaları ve ücretsiz yapılan çalışmaları kapsamaktadır[29].

2. Unsurları

İşgücü piyasasında enformelleşme esneklik ve heterojenliğin, eğretilik ve güvencesizliğin, eşitsizlik ve kutuplaşmanın artmasıyla belirginleşmektedir.

a. Esneklik ve Heterojenlik

Enformel ekonomide heterojenlik istihdam statüleri, beceriler, verimlilik, diğer sektörlerle ve devletle olan bağlantıların çeşitliğini anlatmaktadır. Bu anlamda, esnekliğin doğal sonuçlarından biri olan işgücü piyasasının heterojen niteliği ücret, çalışma koşulları ve sosyal korumaya erişim bakımından birbirinden farklı istihdam biçimleriyle ortaya çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde formel ekonomide yaratılan işlerin ve ücretlilerin sayısı sınırlı kalırken, kırsal ve kentsel bölgelerde enformel bağımsız çalışanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. İşgücü piyasasının formel ve enformel olarak bölünmüş ve heterojen yapısı gelişmekte olan ülkeleri gelişmiş ülkelerden farklı kılan bir özellik olarak kabul edilmiştir[30]. Bununla birlikte, formel ve enformel ekonomi arasındaki bağlar güçlendiği ölçüde gelişmiş ülkelerde de işgücü piyasası türdeş niteliğini yitirmekte ve düzenli ücretli istihdam enformelleşmektedir.

Bu bağlamda, enformel ücretli çalışmada da önemli bir değişim meydana gelmektedir. Enformel faaliyetler uzun süre bağımsız çalışanların geçimlik faaliyetlerinden oluşan tek ve homojen bir bütün olarak düşünülmüştür[31]. Ancak, enformel çalışma salt küçük işletmelerin geçimlik faaliyetlerini, bağımsız çalışanları ve ücretsiz aile çalışanlarını değil, aynı zamanda çeşitli biçimler altında ücretli çalışanları da içerecek kadar çok çeşitlenmiştir[32]. Formel işletmelerin rekabet edebilirliği artırmak için işgücünü esnekleştirmesi ile formel istihdamın yerini enformel istihdamın güncel biçimleri (kısmi süreli, geçici çalışma bürosu aracılığıyla veya doğrudan işe alma yöntemiyle geçici veya belirli süreli, çağrı üzerine veya bağımsız sözleşmelerle ve taşeron işletmeler aracılığıyla istihdam vb.) almaktadır. Bu nedenle, esneklik işgücü piyasasında heterojenleşmenin temel kaynaklarından biridir. Enformel işgücü piyasası esnektir ve enformel çalışma esnek işletme anlayışı için büyük bir potansiyel olarak değerlendirilmiştir.

---

29) A. k..; s. 12.

30) Jeemol UNNI, Uma RANI; "Women in informal employment in India," The International Association for Feminist Economics 2000 Conference. Boğaziçi University, İstanbul-Turkey, August 15-17 2000, s. 1.

31) HEINTZ, POLLIN; s. 3.

32) ILO.; A **Fair** Globalization: Creating opportunities for all. International Labour Office, World Commision on the Social Dimension of Globalization, Geneva, 2004, s. 60.

Bu anlamda, istihdam biçimi dışında, enformel faaliyetler arasında bir başka temel ayırım önem kazanmaktadır. Gerçekten, formel üretimin yerine konulabilen ve rekabet yaratan enformel faaliyetler ile formel üretimi tamamlayıcı enformel faaliyetler (formel üretimin dikey zincirinde yer alanlar) birbirinden ayrılmaktadır. Formel ekonomideki benzerleri için bir tehdit olarak algılanabilen ikame edilebilir enformel faaliyetlere örnek olarak pazarcılık, sokak satıcılığı, kalitesiz parça ve ayakkabı üretimi veya basit mekanik üretim gösterilebilir. Formel ekonomide elverişli olmayan ve dikey üretim zincirinin akışkanlığı için gerekli olan enformel taşımacılık hizmetleri, ara malları üretimi veya eğitim ve öğretimin enformel türleri gibi formel üretim süreçlerinin tamamlayıcısı olan faaliyetler ise ekonomide farklı bir rol oynamaktadır[33]. Buna göre, güncel enformelleşme süreci açısından, sokak satıcılığı, çöp, hurda ve gazete toplama, evde çalışma ve marangozluk, tamircilik gibi küçük ölçekli atölyelerdeki ücretli enformel çalışmanın formel üretim süreçleriyle bağı olmaksızın geçimlik amaçlarla bağımsız çalışma biçiminde veya sermaye birikim süreciyle doğrudan veya dolaylı bağlarının olması önem taşımaktadır[34]. Çoğunlukla bağımsız çalışma statüsünde yürütülen enformel istihdam, çeşitli biçimler altında, gelir elde etme amacı taşıyan formel üretim süreçleriyle bağlantılı hale gelmektedir.

Çokuluslu işletmeler enformel ekonomiye kolayca ulaşma ve işgücü piyasası esnekliğini artırmada farklı yöntemler izleyebilmektedir. Büyük ölçekli işletmelerdeki formel istihdam küçük ölçekli işletmelere, evlere veya enformel işyerlerine doğru dışsallaştırıldığında dolaylı olarak istihdam edilenlerin çoğu enformel hale gelebilmektedir. Üretim ve istihdamın uluslararası düzeyde taşeronlaştırılması ile enformel ekonomideki yansımalarından biri de evde çalışma biçimini almaktadır. Üretim süreçlerinin evlere veya enformel atölyelere doğru yerelleştirilmesi tipik olarak işçilerle formel bir çalışma ilişkisi kurmaktan kaçınmanın maliyetleri azaltacağı düşüncesine dayanmaktadır[35].

Çokuluslu işletmeler tarafından doğrudan istihdam edilen işçilerin formel istihdama katılma olasılığı daha yüksektir. Bununla birlikte, formel işletmelerin ücretli işçileri doğrudan işe alarak enformel çalışma ilişkileriyle çalıştırmaları[36] da

33) ILO.; World Employment Report 2004-05: Global trends in employment, productivity and poverty. International Labour Office, Geneva, 2005, s. 108.
34) BENERIA, FLORO; s. 7.
35) Kim VAN EYCK; "Flexibilizing employment: An overwiew," Small Enterprise Development Job Creation and Enterprise Department (SEED.), Working Paper No. 41, International Labour Office, Geneva, 2003, s. 14.
36) Rossana GALLI, David KUCERA; "Informal employment in Latin America: Movements over business cycles and the effects of worker," Discussion Paper No. 145, International Institute For Labour Studies, Geneva, 2003, s. 15.

olasıdır. Enformel işçiler kısmi veya geçici süreli sözleşmelerle, endüstride işletme dışından veya taşeron sözleşmeleriyle formel işletmeler için çalışabilmektedir[37].

Formel işletmelerin, işçilerini çok çeşitli özgün sözleşmelerle yönetme ve sosyal güvenlik katkılarından kurtularak mali yükümlülüklerini azaltma çabaları da enformelleşme kapsamına girmektedir[38]. Bu durumda, işçiler belirli bir dönemde çeşitli istihdam statülerinde çalışabilmektedir. İş sözleşmesine dayanmaksızın, sosyal güvenlik kapsamında olmaksızın[39], çalışma sürelerine uyulmaksızın veya yıllık ücretli izin döneminde ödeme yapılmaksızın çalıştırılanlar[40] bu duruma örnek oluşturmaktadır. Geleneksel bağımsız çalışmanın dışında, iş sözleşmesine dayanmadan çalıştırılanlar, ekonomik olarak bağımlı olmalarına rağmen, hukuksal olarak bağımsız çalışan statüsünde kabul edilmektedir. Bu anlamda, salt eğreti ve güvencesiz işlerin artmasıyla sınırlı olmayan, çalışma ilişkilerinin eğretileştirilmesi yönünde ciddi bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşümle, çalışma ilişkisi piyasa koşullarına bağlı kılınarak sosyal güvenlik alanındaki sorumluluklar azaltılmaktadır[41]. İşletmeler işçilerini serbest çalışanlara dönüştürerek hukuk ilke ve kurallarını dolanabilmektedir[42]. Bu anlamda, bağımlı çalışmanın yerini, bağımsız değil, kendi hesabına bağımlı çalışma almaktadır.

b. Eğretilik ve Güvencesizlik

Enformel ekonomiye duyulan ilginin en önemli nedenlerinden biri de istihdam yaratma potansiyelidir. Formel istihdamdaki gerileme, geçim kaynağı olarak görülen enformel faaliyetlerin çekiciliğini artırmaktadır[43]. Bununla birlikte, enformel faaliyetler formel istihdam olanağı bulamayan herkese açık değildir. Enformel ekonomide geçimlik düzeyde bir faaliyeti sürdürebilmek için de ekonomik kaynaklardan ve toplumsal ağlardan, asgari düzeyde de olsa, yararlanabilir durumda olmak gerekmektedir. Aksi halde, enformel ekonomiye katılmak olanaksız olacaktır. Enformel ekonomiden dışlananların oluşturacağı açık işsizlik ise enformel ekonominin genişlemesi sonrasında da sürebilecektir. Bu nedenle, işgücüne katılım için sorumluluk ve çoğunlukla da parasal maliyetler artmaktadır[44].

---

37) ILO.; s. 12.
38) UNNI, RANI; s. 2.
39) GALLI, KUCERA; s. 13.
40) Victor TOKMAN; "The informal sector in Latin America: From underground to legality," (in) Towards Social Adjustment, Labour Market Issues in Structural Adjustment. Ed. by Guy STANDING and Victor TOKMAN, International Labour Office, Geneva, 1991, s. 141.
41) Saskia SASSEN; "Informalization in advanced market economies," Development Discussion Paper No. 20, International Labour Office, Geneva, 1997, s. 11.
42) ILO.; s. 30.
43) BENERIA; s. 37.
44) SASSEN; s. 12.

Yetersiz ekonomik büyüme ve yüksek işsizlik oranları nedeniyle "işgücü piyasası güvencesizliği" küresel olarak artmaktadır[45]. Enformel çalışma yeterli istihdam olanaklarının bulunmadığı koşullarda tercih edilmektedir. Formel işgücü piyasasında işler arasında yapılacak tercih sunulan diğer iş fırsatlarına bağlıyken, enformel işgücü piyasasında işsizlik veya enformel çalışma arasında bir seçim zorunlu hale gelmektedir[46]. 2004 yılı sonunda küresel düzeyde işsizlik 184.7 milyona ulaşmıştır. Bu sayı dünya toplam aktif nüfusunun yüzde 6.1'ini oluşturmaktadır[47].

Günümüzde dünyanın pek çok bölgesinde hem bağımsız çalışma, hem de ücretli çalışma alanında yaratılan istihdamın önemli bir çoğunluğu enformel niteliktedir. Enformel çalışanlar küresel üretim ağlarının ucuz işgücü kaynağını oluştururken, küreselleşmenin sunduğu olanaklardan da yararlanamamaktadır[48].

İş güvencesi alanında hem güvencenin kapsamında, hem de yararlanması beklenen işçi sayısında gerileme gözlenmektedir. İşe alma ve işten çıkarmaya ilişkin düzenlemelerin kapsamı dışında enformel çalışanların sayısının artmasıyla birlikte "iş güvencesizliği" yaygınlaşmaktadır. Haksız işten çıkarma ve ekonomik dalgalanmalar nedeniyle istihdamın istikrarsızlaşması karşısında sayıları giderek artan işçiler korumadan yoksun kalmaktadır[49].

Enformel çalışanlar iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin olduğu kadar, iş süresini ve fazla çalıştırmayı sınırlandıran düzenlemelerin kapsamı dışında istihdam edilmektedir. Bu nedenle, iş kazası ve meslek hastalıkları karşısında yaşanan "iş güvensizliği" giderek artmaktadır[50].

"Meslek güvencesizliği", işgücünün meslek veya "kariyer" olarak tasarlanmış bir mevkiye erişimden ya da yeteneklerin artırılması yoluyla yeni bir meslek edinme fırsatlarından yoksun kalması anlamına gelmektedir. Meslek güvencesizliği giderek daha çok işçinin kısa aralıklarla iş değiştirmek ve çalışmanın yeni yollarını öğrenmek zorunda kalmasıyla kötüleşmektedir[51]. İstihdamın istikrarsızlaşması karşısında geçimini sağlamak için bir işten diğerine geçmeyi kabullenen bir tür "göçebe işgücü" ortaya çıkmaktadır[52].

---

45) Florence BONNET, Jose B. FIGUEIRO, Guy STANDING; "A family of decent work indexes," International Labour Review. Vol. 142, Issue 2, 2003, s. 216; BENERIA; (dn. 9) s. 50.
46) HEINTZ, POLLIN; s. 6.
47) ILO.; Global Employment Trends Brief. International Labour Office, Geneva, February 2005, s. 1.
48) ILO.; Fair, s. 60.
49) BONNET, FIGUEIRO, STANDING; s. 217.
50) A. k.; s. 218.
51) A. k.; s. 217.
52) ABD'de 1983'ten itibaren işte kalma süresinin 35 yaş ve üzerindeki erkek işçiler için azaldığı ve 32 yaşındaki işçilerin yaklaşık 9 farklı işletmede çalıştıkları saptanmıştır. BENERIA; s. 36, 31.

Teknolojinin, bilgi ve becerilerin, yaşam boyu öğrenmeyi gerektirecek biçimde hızla güncelliğini yitirmesi karşısında enformel çalışanların çoğu çıraklık ve mesleki eğitim kadar, yeni beceriler kazanma ve becerilerini koruma fırsatlarından yoksundur ve çok azı kariyere esas beceriler kazanabilmektedir. Bunun için enformelleşen işgücü piyasasında "becerilerin yeniden üretimi güvencesizliği" yüksektir[53].

Formel istihdam dışında kalanlar için yeterli düzeyde ve sürekli gelirden yoksunlukla "gelir güvencesizliği" artmaktadır[54]. Formel işgücü piyasasıyla karşılaştırıldığında, çalışanların önemli bir kısmı yoksul olduğu gibi[55], formel işgücü piyasasında olmak da her zaman yoksulluktan kurtulmak anlamına gelmemektedir. Özel kesimde geleneksel ücret kavramının içeriği değişmekte, asgari ücret, sosyal güvenlik ve toplu pazarlıkla sağlanan gelir güvencesi yerine ücret esnekliği ve ücret farklılığı teşvik edilmektedir[56]. Gelişmekte olan ülkelerde kamu işletmelerindeki formel çalışma ile ancak yaşam ücreti düzeyinin altında gelir elde edilebilmekte ve yoksulluk kısır döngüsü kırılamamaktadır[57].

Sendikasızlaştırma, sosyal tarafların katılımına dayalı kurumların aşınması ve toplu pazarlığın değişen yapısı işgücü piyasasında bağımsız sendikalar aracılığıyla kullanılacak kolektif gücü azaltırken "temsil güvencesizliği" artmaktadır[58]. İşçiler iş ilişkisinin ve ücretli statünün varlığına dayanan sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık yerine, giderek istikrarsızlaşan işgücü piyasasında bireysel pazarlık koşullarına bağlı hale gelmektedir[59].

Enformelleşmeyle birlikte işgücü piyasasının geleneksel işlevleri büyük ölçüde enformel toplumsal gruplara veya ailelere aktarılmak istenmektedir. Gerçekten, işgücü piyasasının enformelleşmesiyle artan eğretilik ve güvencesizlik, sivil toplum örgütlerinin çalışmaya ilişkin sorun alanlarına katılması ve enformel toplumsal organizasyonların desteğinin artırılması yönündeki baskıların gerekçesi olarak gösterilmektedir. Bu tür çabalarla, enformelleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çok çeşitli toplumsal güçlere bağlı kılınma olasılığı arttırılmış olacaktır[60].

---

53) BONNET, FIGUEIRO, STANDING; s. 219.
54) A. k.; s. 220.
55) ILO.; s. 12.
56) Guy STANDING; Global Labour Flexibility, Seeking Distributive Justice. MacMillan Press, London, 1999, s. 211.
57) ILO.; Decent, s. 31.
58) BONNET, FIGUEIRO, STANDING; s. 220; BENERIA; (dn. 9) s. 50.
59) Manuel CASTELLS; The Information Age, Economy, Society and Culture Volume I: The Rise of Network Society. Blackwell Publishers, Malden, 2000, s. 302.
60) HEINTZ, POLLIN; s. 4.

c. Eşitsizlik ve Kutuplaşma

Enformelleşme işgücü piyasasında ve giderek toplumda eşitsizliği artırmaktadır. Eşitsizlik, işgücü piyasasında istihdam biçimleri çeşitlendirilerek pazarlık güçleri birbirinden çok farklı grupların oluşturulmasından doğmaktadır. Gerçekten, çokuluslu işletmelerde çok sayıda geçici statüde, nitelik gerektirmeyen ve güvence içermeyen enformel istihdama karşılık az sayıda sürekli statüde, yaratıcılık gerektiren ve güvence içeren formel istihdam yaratılması işgücü piyasasındaki farklılaşma ve eşitsizliğin kaynağıdır[61]. Birincil ve ikincil olarak katmanlaşan işgücü piyasasında eşitsizlik kutuplaşmaya yol açmıştır.

İşletmede çevresel işgücü grubunda olan enformel çalışanların çalışma koşulları ekonominin dalgalanmalarına bağlı tutulmuştur ve işgücü piyasasından dışlanma riski yüksektir. Bu grup, ekonomik durgunluk döneminde yüksek düzeyde iş güvencesizliğiyle karşı karşıya kalırken, ekonomik büyüme döneminde istihdam düzeylerinde görece bir iyileşme olmaktadır. Ekonomik dalgalanmalar karşısında formel ekonomide nitelikli çekirdek işgücünün işsizlik riski düşüktür. Bu grubun işgücü piyasasından dışlanması ender bir durumdur[62].

Yaratılan işlerin nicelik ve niteliğindeki kutuplaşmanın işgücü piyasası üzerindeki etkileri mutlak değildir. Ancak, enformelleşme formel işgücü piyasasındaki ücretleri de etkileyen ve işçileri disipline eden bir rekabet yaratmaktadır[63]. İşgücünün formel üretim süreçlerinden enformel üretim süreçlerine doğru akıcılığı, enformel çalışanların kendi aralarında olduğu gibi, enformel ve formel çalışanlar arasında da rekabeti artırmaktadır[64]. Formel işlerin giderek azalması, çalışanların hakça ücret, çalışma koşulları ve sosyal koruma için pazarlık etmesini güçleştirerek bir kısır döngüye yol açmaktadır. Bu nedenle, pazarlık gücünü yitiren işgücü salt enformel çalışma biçimleri arasında bir tercihte bulunabilmektedir[65]. Bu anlamda, çalışma ilişkilerinin eğretileştirilmesinden kaynaklanan baskı giderek kısmi süreli veya geçici statüde çalışan çekirdek işgücünü de etkilemeye başlamıştır[66].

Bununla birlikte, işgücü piyasasında ücret ve diğer çalışma koşulları bakımından ortaya çıkan bölünme, çalışanların niteliklerinden kaynaklanan farklılığı aşan bir toplumsal kutuplaşma yaratmaktadır. Enformel ve eğreti istihdam biçimleri çevresel işgücü için işgücü piyasasının ayrılmaz bir parçası haline

---

61) ILO.; s. 12.

62) Hasan Ejder TEMİZ; Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri. Birleşik Metal İşçileri Sendikası, Ankara, 2004, s. 103-106; ILO.; **World** Employment Report 1998-99: Employability in the Global Economy How Training Matters. International Labour Office, Geneva, 1998, s. 165.

63) HEINTZ, POLLIN; s. 6.

64) BENERIA, FLORO; s. 8.

65) HEINTZ, POLLIN; s. 1.

66) SASSEN; s. 11.

gelirken, gelişmekte olan ülkelerde nüfusun önemli bir kesimi için süreklilik gösteren güvencesiz ve eşitsiz yaşam koşullarına yol açmaktadır[67]. UÇÖ.'ne göre, 2003'te dünyada günlük 2 Amerikan dolarının altında gelirle yaşayan 1.39 milyar çalışan yoksul vardır ve bu grup dünyada çalışanların yüzde 49.7'sini ve gelişmekte olan ülkelerde çalışanların yüzde 58.7'sinden fazlasını oluşturmaktadır. Çalışan yoksulların 550 milyonu günlük 1 Amerikan dolarının altında gelir elde etmektedir ve bu grup da dünyada çalışanların yüzde 19.7'sini ve gelişmekte olan ülkelerde çalışanların yüzde 23.3'ünden fazlasını oluşturmaktadır[68].

Toplumsal yapıdaki kutuplaşma cinsiyet eşitsizliğini de içermektedir. Yoksullar sosyal koruma sisteminden büyük ölçüde dışlanmakta ve yoksulların çoğunluğunu da kadınlar oluşturmaktadır[69]. Gerçekten, kadınlar büyük ölçüde ikincil, enformel işgücü piyasasında yer almaktadır. Enformel istihdam biçimlerinin yarattığı eşitsizlik ve korunma gereksinimi farklı düzeylerde olmakla birlikte, niteliksiz, kadın, göçmen ve çocuk çalışanların korunma gereksinimleri diğerlerine göre katlanmaktadır[70].

B. İşgücü Piyasasında Enformelleşmenin Gerekçeleri

Enformelleşme ve kapitalist ekonominin küresel yeniden yapılanması arasındaki sistematik bağlantıların çözümlenmesi, işgücü piyasasında enformelleşmenin gerekçelerinin açıklanması bakımından önem taşımaktadır.

1. Sermaye Birikim Modeli

Günümüzde sermaye birikimi çokuluslu ağ işletmede katma değerin, bilgiye dayalı üretim sürecine, yani ürün ve süreçte yeniliğe dayandığı; kaynakların kullanımının küresel ölçekte planlandığı; ürün ve hizmet piyasaları ile faktör piyasalarının küresel düzeyde örgütlendiği; kurumsal bağlamın serbest piyasa koşullarını ve devlet müdahalesi için asgari bir rolün üstünlüğünü savunan yeni liberal ideolojiyle uyumlu kılındığı bir model ile sağlanmaktadır. Sermaye birikim süreci için küresel düzeyin seçilmesi rekabetin uluslararası nitelik kazanmasına neden olmuştur. Sermayenin küresel akıcılığını (niceliksel esnekliği) sağlamak için uluslararası ticari engeller kaldırılmış ve finans piyasaları gibi, işgücü piyasaları da kuralsızlaştırılarak uluslararası ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar teşvik edilmiştir. Bu süreçte, esnek üretim ve iş organizasyonu çokuluslu işletmelere yenilikçi stratejilerle insan kaynağının bilgi ve becerisini artırmak için yeni teknoloji

67) HEINTZ, POLLIN; s. 1.
68) ILO.; Report, s. 24.
69) BENERIA; s. 40.
70) UNNI; s. 3.

sektörlerinde yatırım yapma, işgücü maliyetlerinin azaltılması stratejisiyle bağımsız çalışma, taşeronluk ve dış kaynaklardan yararlanma olanağı tanımaktadır[71].

Formel ve enformel ekonomi arasındaki bağlantılar en açık biçimde çokuluslu işletmeler ile taşeronları arasındaki ilişkide görülmektedir. Gerçekten, ekonomideki işleyişin en önemli biçimlerinden biri taşeronluktur. Çokuluslu işletmeler kendi dışında gerçekleştirilen üretim aşamalarını organize eden bir güç olarak, kendi yapısının bir parçası olmayan, ancak bütünüyle kendisine bağımlı olan taşeronlaştırılmış faaliyetlerin eşgüdümünü sağlamaktadır. Çokuluslu işletmelerin üretim süreçlerinin üretim ve işgücü maliyetlerinin azaltılması için yeniden yapılandırılması yeni bir üretim coğrafyası ve yeni bir uluslararası işbölümü de yaratmıştır. Gelişmiş ülkeler üretim sürecinin teknoloji ve bilgi yoğun aşamalarında uzmanlaşarak yüksek katma değer elde ederken, katma değeri düşük emek yoğun imalat aşamalarını gelişmekte olan ülkelerde formel üretim sisteminin dışındaki taşeron işletmelere doğru yerelleştirmektedir. Çokuluslu işletmenin ağı içinde devinimi sağlayan güç, tüketici talebindeki değişimleri en az stok maliyeti ile tam zamanında karşılamak için gereken uyum sağlama esnekliğidir. Bu nedenle, çokuluslu işletme tarafından tasarım ve üretim miktarları sıklıkla değişime konu edilmekte ve gelişmekte olan ülkelerde yerleşik taşeronlar siparişin miktarı, kalite ve teslim süresi yönünden sürekli denetim altında tutulmaktadır[72]. Markalar ve logolar piyasada önemli bir güç ve büyük özel servetlerin kaynağıdır. Ancak, enformel taşeron işletmeler yaratılmasına katıldıkları katma değer içindeki paylarını belirleme gücünden yoksundur.

Formel ekonomideki işletmelerin taşeronlaşmadan elde ettiği temel yararlardan biri enformel ekonomideki çalışma koşullarından sorumlu tutulmamaktır. Çokuluslu işletmeler tüketici talebindeki değişiklikleri (taşeronlaşmaya bağlı olarak) işgücü miktarını ekonomik genişleme dönemlerinde artırarak ve ekonomik durgunluk dönemlerinde çok az maliyetle veya maliyete katlanmaksızın azaltarak hızlı biçimde karşılayabilmektedir[73]. Bunu, işgücünün formel ekonomi, enformel ekonomi ve yeniden üretim ekonomisi arasında akıcılığı/esnekliği sağlamaktadır. Ekonomik durgunluk dönemlerinde enformel ekonomi ve yeniden üretim ekonomisinin formel ekonomik faaliyetlerdeki gerilemeyi telafi edecek biçimde genişlemesiyle, işe almayı ve işten çıkarmayı sürdürebilen işletmeler işçilerin sayısını ekonomideki dalgalanmalarla uyumlu olarak düzenleyebilmektedir[74]. Bu nedenle, çokuluslu ağ işletmede merkezden

71) Martha Alter CHEN; "Supporting workers in the informal economy: A policy framework," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 7.
72) ILO.; Fair, s. 34; ILO.; Decent, s. 34.
73) THOMAS; s. 20.
74) BENERIA, FLORO; s. 6.

çevreye doğru ücret ve çalışma koşulları giderek kötüleşmekte ve taşeron ağının alt katmanlarında çalışma ilişkisinin enformelleşme olasılığı artmaktadır[75].

Bu bağlamda, güncel sermaye birikim modeli işgücü piyasasında enformelleşmeyi iki yolla arttırmaktadır. Birincisi, gelişmiş ekonomilerin formel istihdamı artırmaksızın katma değer yaratılmasına bağlı olarak üretim artışı sağlayabilmeleri işgücü piyasasında aşağıdan yukarı doğru gelişen bir enformelleşme etkisi yapmaktadır. İkincisi, işgücü piyasasında güvencelerin ortadan kaldırılması, daha çok enformel istihdam yaratılması ve sendikal örgütlenmenin geriletilmesinin yukarıdan aşağı doğru gelişen bir enformelleşme etkisi yapmasıdır[76].

Çokuluslu sermayenin üretim maliyetini baskı altına alarak ve işgücü arzını artırarak üretimi işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere doğru taşıması gelişmiş ülkelerde işgücünün katma değer içindeki payını azaltmaya yöneliktir[77]. Gelişmiş ülkelerde az sayıda işin yaratıldığı veya hiç yaratılmadığı sermaye yoğun ve/veya beceri yoğun yüksek bir ekonomik büyüme yaşanmaktadır. İşsiz kalanların çoğu için yeni işler enformel ekonomide yaratılabilmektedir. Bu nedenle, yüksek verimlilik ve yüksek ücretlerle büyüme yaklaşımı övülürken, gelişmiş ülkelerde bile işgücünün tamamı ekonomik büyümeden benzer biçimde yararlanamamaktadır[78]. Ağır borç yükü altındaki gelişmekte olan ülkelerde ise, ekonomik krizler ve istikrarsız bir ekonomik büyüme yaşanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde taşeron işletmelerin ihraç piyasaları için üretim yapmaları ve serbest bölgelerde tanınan vergi ve iş yasası muafiyetleri[79] sayesinde büyük bir direnişle karşılaşılmadan işgücünün payından sermayeye aktarılan katma değer gelişmiş ülkelere transfer edilmektedir[80].

Ekonominin her iki katmanında da sayıları giderek artan işsizlerin son çare olarak enformel işgücü piyasasında iş bulabilmeleri ilginçtir[81]. Çünkü, her iki katmanda da işgücünün farklı düzeylerde yaratılan katma değer içindeki payı sermayenin payına göre geriletilmiş olmaktadır. Yaratılan katma değer miktarının değişmediği hallerde bile sermayenin payı artarken, çokuluslu işletmenin ağında yer alan farklı bölgelerdeki işgücü arasında oluşan rekabet sonucunda sermayeye

---

75) ARYEE; s. 3.

76) Nurul AMIN; "The informal sector in Asia from decent work perspective," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers, Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 19.

77) İzzettin ÖNDER; "Küreselleşme ve Ulusal Ekonomiler Açısından Egemenlik Sorunu," Küreselleşme ve Ulus-Devlet. Der. Meryem KORAY, Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sa: RE.SAM-01.001, İstanbul, 2001, s. 63.

78) Jack EATON; Comparative Industrial Relations. Blackwell Publishers, Malden, 2000, s. 2.

79) GALLI, KUCERA; s. 15.

80) ÖNDER; s. 63.

81) AMIN; s. 19.

gelir transferi yapılmış olmaktadır[82]. Bu anlamda, ekonomik büyüme ile bağdaşmadığı düşünülen enformel ekonominin hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde hızla genişlemesi şaşırtıcı değildir[83].

2. Ekonomik Kriz

1980'lerde Latin Amerika ülkelerinde yaşanan deneyim, enformelleşmenin ekonomik kriz dönemlerinde artma eğilimini açığa çıkarmıştır. 1997 yılında Asya ekonomik krizinde de bölge ülkelerinde işlerini kaybeden milyonlarca kişi enformel ekonomide iş bulmaya veya iş yaratmaya çalışmıştır. Afrika'da yapısal uyum programları ve eski Sovyetler Birliği ülkeleri ile Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanan ekonomik dönüşüm enformel istihdamın artmasına neden olmuştur[84].

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi konusunda, büyüme bakımından sağlanan üstünlüklerin yetersizliği giderek fark edilmeye başlamıştır. Küresel sermaye akıcılığının artmasına, gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla yüksek bir sosyal maliyeti içeren, finansal krizlerin sıklığının artması eşlik etmiştir. Bu krizlerin, geçmişte ekonomik büyümeyle sağlanan getirileri ortadan kaldıran, işsizlik ve yoksulluk biçiminde ağır bir sosyal bedel ödeterek, yıkıcı bir etkisi olmuştur[85]. Oysa, krizlerden önceki dönemde ihracata dayalı endüstrileşmenin işgücü piyasasında eşitsizlik ile ücretler ve istihdam biçimlerinde cinsiyet ayrımcılığı içerdiği bilinmesine rağmen, ekonomik büyümeye, işgücü verimliliğinin artırılmasına ve ücretlerin azaltılmasına dayanan bir modelin enformel faaliyetlerin barındırdığı yoksullaşmayı aşamalı olarak ortadan kaldırabileceği inancı güçlenmişti. Asya deneyimi ve diğer gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik krizlerle görüldüğü gibi, çalışma ve yaşam koşullarının iyileşeceğine ilişkin iyimser görüş gerçekleşmemiştir. Sorun, yavaş ve kırılgan bir ekonomik büyüme, yüksek işsizlik ve eksik istihdam oranlarıyla belirginleşmiştir[86].

Ekonomik büyümeye koşut olarak enformel istihdam artışı sınırlanabilmektedir. Ancak, enformel çalışanların oranında mutlak bir azalma meydana gelmesi için salt ekonomik büyüme yeterli değildir[87]. Gerçekten, belirli ülkelerde sağlanan milli gelir artışına bağlı ekonomik canlanma enformel istihdamın azalmasını sağlamadığı gibi, işsizliği de azaltmamıştır[88]. Endonezya'da enformel ekonominin, ekonomik büyüme dönemlerinde, daha da genişlediği

82) ÖNDER; s. 63.
83) BENERIA; s. 32. ARYEE; s. 3.
84) ILO.; s. 10.
85) ILO.; Fair, s. 34.
86) BENERIA; s. 31, s. 33.
87) HEINTZ, POLLIN; s. 20.
88) Bettina MUSIOLEK; "Decent work in the informal sector: CEE/CIS region," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 31.

saptanmıştır. Ekonomik büyüme döneminde, mal ve hizmet talebindeki canlanmayı yansıtan küçük ve mikro ölçekli işletmelerin sayısında; buna karşılık, ekonomik kriz dönemlerinde enformel ekonomide daralmayı yansıtan faaliyetlerde artış gözlenmiştir. Enformel ekonomideki bu genişleme enformel faaliyetin giderek marjinalleşmesine yol açmakta ve işgücü düşük verimlilik, düşük gelir ve yetersiz yaşam koşullarına tabi olmaktadır[89].

Krizlerin yol açtığı ekonomik ve sosyal yıkımlar bir yana bırakılsa bile, gelişmekte olan ülkelerin küresel finans sistemine katılmasından elde edecekleri yararlar yeniden tartışma konusu olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin yapısal uyum politikalarıyla denetimsiz finansal serbestleşmeye zorlanarak döviz kurunun baskılanması dış ticaret dengesini bozduğu gibi, ekonomiyi sürekli dış kaynağa muhtaç hale getirmektedir[90]. Gelişmiş ülkeler etkileri altındaki uluslararası finans kurumları aracılığıyla küresel finans piyasasında geçerli kuralları belirlemektedir. Bu kurumlar gelişmekte olan ülkelerin makro ekonomi ve finans politikaları üzerinde büyük bir baskı uygulamaktadır. Kredi derecelendirme kuruluşları, ülkelerin bağımsız borç alıp alamayacaklarını ve borcun maliyetini belirlemektedir[91]. Küresel sermaye finans piyasası üzerinden reel ekonomik faaliyetlerle elde ettiğinden daha çok gelir sağlayarak, gelişmekte olan ülkeleri borç sarmalına itmektedir[92]. Özel finans hareketleri özel aktörlerin (bankalar, spekülatif fonlar, hisse senedi fonları, kredi derecelendirme bürolarının) rolünü ve etkisini önemli ölçüde artırmıştır. Doğrudan yabancı yatırımları genellikle dışlayan küresel finans sistemi, özel sermayenin yoksul (sermayesi kıt) gelişmekte olan ülkelerden zengin (sermayesi bol) gelişmiş ülkelere net akışı biçiminde işlemektedir[93]. Bu süreçte, gelişmekte olan ülkeler hem iç denetimi yitirmekte, hem de dış şoklara açık ve son derece duyarlı hale gelmektedir[94].

Küreselleşmenin en açık etkilerinden biri de ekonomik alanda ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığın artmasıdır. Bu nedenle, genişlemeci makro ekonomik politikalarla istihdamı artırmaya çaba harcayan ülkeler uluslararası sermaye piyasalarında aksine tepkiler doğurmaksızın tek başına işlem yapmak için sınırlı bir hareket alanına sahiptir[95]. Yapısal uyum programlarını uygulayan gelişmekte olan ülkelerde mali ve parasal politikaların, toplam talep ve istihdamı artırmak yerine, enflasyonu denetim altına almak için uygulamaya konulması talebi kısmayı beraberinde getirdiğinden ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu ülkeler, ihracatı ve doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmek

89) ILO.; Decent, s. 21.
90) ÖNDER; s. 77.
91) ILO.; Fair, s. 34.
92) ÖNDER; s. 78.
93) ILO.; Fair, s. 88-89.
94) ÖNDER; s. 78.
95) ILO.; Fair, s. 110.

için işgücü maliyetlerinin azaltılmasına dayalı karşılaştırmalı üstünlükleri sürdürmek zorunda olduklarından, verimlilik artışlarının ücret veya istihdam artışı olarak çalışanlara yansıtılmasını ve formel istihdam artışını sınırlayan, yasal ve sosyal korumayı azaltan, çalışanların pazarlık güçlerini zayıflatan işgücü piyasası politikaları izlemektedir[96].

3. İşgücü Piyasasının Kuralsızlaştırılması

İşgücü piyasasında enformelleşmeyi açıklayan özgün yaklaşımlarda piyasaların düzenlenmesinin enformel faaliyetler üzerindeki etkisinden yola çıkılarak özellikle kurumsal bağlam üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda, *aşırı düzenlenme yaklaşımı* ve bu yaklaşıma karşıt bir yorumu içeren *yeni liberalizm yaklaşımı* anılmalıdır.

"Aşırı düzenlenme yaklaşımı" ile enformelleşme, piyasa ekonomisinde devlet müdahalesinin yol açtığı aşırı aksaklıklara bir tepki olarak açıklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, enformel faaliyetlerin artması işletmelerin formel olarak faaliyette bulunmaları halinde karşılaştıkları yüksek maliyetlerin bir sonucudur. Devlet düzenlemeleri ve formel kurumsal yapılanmalar ekonomik aktörler, özellikle de işletmeler ve bağımsız çalışanlar üzerinde maliyetler ve baskılar yaratmaktadır. Buna göre, enformelleşme formel ekonomide faaliyet göstermenin yüksek maliyetleri nedeniyle kendini gösterme olanağı bulamamış baskı altındaki girişimciliği yansıtmaktadır. Enformel ekonomi, tanımı gereği, bu tür baskılardan bağımsız olduğu için enformel faaliyetlerin artışı devlet müdahalesinin bozucu etkilerinin göstergesidir[97]. Bunun gibi, formel ekonomide işgücü standartlarının uluslararası çalışma normlarına uygun olarak iyileştirilmesi enformel istihdamın artmasına neden olacaktır[98]. Aşırı düzenleme yaklaşımında, hükümetle kurdukları bağlantıları yoluyla özel avantajlar arayışında olan politik grupların engellendiği ileri sürülerek daha az maliyetli ve daha az sınırlayıcı düzenleme rejimleri geliştirme gereksinimi üzerinde durulmaktadır[99].

Bu yaklaşımda, maliyetler, yasal çerçeve ve enformelleşme arasındaki bağlantıların incelenmesi, ekonomik faaliyetlere ilişkin düzenlenmelerin ikili özellik taşıdığını göstermiştir. Düzenlemeler formel ekonomide işletmelere ve işçilere maliyetler getirirken, piyasanın aksaklıklarına karşı kamu malları ve telafi edici mekanizmalarla koruma da sağlamaktadır. Bu ayırım, enformelleşmenin küçük ölçekli işletmeler arasında veya işgücü yoğun faaliyetlerde yaygın olmasının açıklanmasında kullanılmıştır. Küçük işletmeler ve bağımsız çalışanlar için formel düzenlemelerin maliyetlerinin, yasal sistemden elde ettikleri yararları aşması

96) HEINTZ, POLLIN; s. 6-7.
97) A. k.; s. 5.
98) GALLI, KUCERA; s. 1.
99) HEINTZ, POLLIN; s. 5.

olasıdır. Bununla birlikte, işletmelerin ölçeği büyürken veya daha sermaye yoğun hale gelirken mülkiyeti koruyan, sözleşmeleri zorunlu kılan, düşük maliyetli kredilere erişimi sağlayan sosyal kurumlara dahil olma gereksinimi veya tröst riski artmaktadır. Bu nedenle, formel hale gelmenin nimetleri külfetlerinden yüksekse, enformelleşmenin gerilemesi beklenebilir[100].

"Yeni liberalizm yaklaşımı"nda ise, enformelleşme kapitalist işletmelerin gelir paylarını artırma çabasının doğal bir sonucudur ve güncel enformelleşme süreci büyük ölçüde yeni liberalizmin yükselişinden kaynaklanmaktadır. Çalışma ilişkilerinin esnekleştirilmesi işgücü maliyetlerinin azaltılmasını sağlarken, iş ve gelir güvencesini, sosyal korumayı ve işçilerin pazarlık gücünü zayıflatmaktadır. Ancak, doğal rekabetçi baskıların enformel istihdamı artırmasının asıl gerekçesi hem daha piyasa yönelimli olan, hem de daha yavaş ekonomik büyüme anlamına gelen yeni liberal politikalardır. Yavaş ekonomik büyüme, düzenleyici bağlamın uygun çalışma standartlarını gerektirip gerektirmediğine bakmaksızın ekonomik fırsatları azaltmakta ve güvenceli işler yaratılması için baskıyı zayıflatmaktadır[101].

Ortodoks ekonomik analizde enformel ekonomide gelir düzeyinin düşük olması, işgücü piyasasının arz ve talep dinamikleriyle açıklanmaktadır. Talebe göre işgücü arzının çok yüksek, işgücünün beceri ve verimlilik düzeyinin düşük olması gelirleri etkilemektedir. Yetersiz işgücü talebi de gelişmekte olan ülkenin yabancı sermayeyi çekmekte başarılı olamaması nedeniyle yerel sermayenin kıtlığından kaynaklanabilmektedir[102]. Yeni liberalizm yaklaşımı makro ekonomik yönetimde işsizlik sorunu karşısında işgücü piyasalarının kuralsızlaştırılması, yani işgücü piyasalarında esnekliğin artırılması yönünde politik bir mekanizma önermektedir. Buna göre, işgücü piyasasında enformelleşmenin gerekçesi formel istihdamın içerdiği koruyucu düzenlemelerin katılıklarıdır ve sorunun çözümü işgücü piyasasının kuralsızlaştırılarak işgücü esnekliğinin sağlanmasında aranmalıdır.

Yeni liberal modelde enformel ekonomideki düşük ücret ve eğreti çalışma koşulları bir tür "işgücü piyasası dengesini" temsil etmektedir[103]. İşgücü piyasaları daha esnek olduğunda işçiler düşük ücret ve kötü çalışma koşullarını kabul etmek zorundadır. Yeni liberalizm yaklaşımında enformel ekonominin içerilmesi, esasen, tam istihdam varsayımına da olanak tanımaktadır. Formel ekonomide iş bulamayanlar enformel ekonomide çalışmayı sürdürecektir[104]. İşsizlik sorunu, böylece işçilerin istenmeyecek işleri kabul etmeye istekli kılınması yoluyla "çözülmüş" olmaktadır. Ancak, piyasa dengesinin insan yeteneklerini zayıflatan geçimlik gelir ve çalışma koşullarının altında oluşmasının sonuçları

[100]) A. k.; s. 6.
[101]) A. k.; s. 5.
[102]) BENERIA, FLORO; s. 5.
[103]) A. k.; s. 5.
[104]) HEINTZ, POLLIN; s. 7, 3.

açıklanmamaktadır. Bu sonuçların insani gelişme yaklaşımının aksine insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlamaması da yanıtsız kalan sorular arasındadır[105]. Bu çözüm noktasında paralel olarak gelişen enformelleşme ve yeni liberalizm süreçleri birleşmektedir. Yeni liberal ekonomi politikası için enformelleşme, alternatif politikaların olumsuz bir yan etkisi değil, başlı başına bilinçli bir politik sonuçtur. Bir başka deyişle, enformelleşme ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi aynı sürece tam olarak uyum sağlamanın iki yoludur[106].

Alternatif yaklaşıma göre, aşırı düzenleme yaklaşımında, enformelleşmeye ilişkin gerçekler gözden kaçırılmaktadır. En belirgin olanı, gelişmekte olan ülkelerde devletin düzenleyici rolü son yirmi yılda gerilerken, enformelleşmenin hem işgücü piyasasında, hem de ekonomide artmış olmasıdır. Bu nedenle, enformelleşmenin artması ile devletin işgücü piyasasına müdahalesinin azalması arasında değil, gelişmekte olan ülkelerin 1950'ler ve 1960'larda baskın olan Keynezyen kalkınmacı devlet politikalarından yeni liberalizm lehine uzaklaştığı ekonomi politikasındaki dönüşümle benzerlik kurulması daha doğrudur. Gerçekten, son çeyrek yüzyılda uygulanan yeni liberal politikalarla devletin ekonomik faaliyeti yönlendirici rolünde yeni bir anlayış etkili olmuştur. Aşırı düzenleme yaklaşımında, enformelleşmeye neden olduğu ileri sürülen düzenlemeler azalırken, enformelleşmenin artmasını gerektiren gerekçeler açıklanmamaktadır. Bu nedenle, devletin düzenleyiciliğini engelleyen politikalardan vazgeçilmelidir[107].

4. Ekonominin Enformelleşmesi

Ulus devletlerin doğrudan yabancı yatırımları çekmek amacıyla başvurdukları finansal serbestleşme, kuralsızlaştırma ve serbest bölgelerdeki uygulamaları, kendi ekonomilerinin ve giderek işgücü piyasalarının "enformelleşme" süreci içine girmesiyle sonuçlanmaktadır[108]. UÇÖ.'ne göre, 1975'te dünyada sayıları 79 olan serbest bölgeler veya benzer uygulamaları çağrıştıran bölgeler, 2002'de 3000'e ulaşmıştır. Bir veya daha fazla serbest bölgenin veya benzer bölgelerin bulunduğu ülkelerin sayısı da 1975'te 25 iken, 2002'de 116'ya yükselmiştir. Bu bölgelerde çalışanların sayısı 50 milyonu aşmaktadır[109]. Serbest bölgelerde çokuluslu işletmeler ulusal iş yasaları karşısında muafiyetlerden yararlanma veya uygulamada hakların kullanımına engel olma yanında, ulusal vergi, sübvansiyon ve sosyal güvenlik politikalarına da zarar

105) BENERIA, FLORO; s. 5.
106) HEINTZ, POLLIN; s. 7.
107) A. k.; s. 6.
108) GALLI, KUCERA; s. 15.
109) Luc DEMARET; "Esneklik: Tehlikeli Biçimde Verimsiz," (Çev: Emin Baki ADAŞ), Sendikal Notlar. Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası (Petrol-İş), Sa: 26, Mayıs 2005, s. 129; ILO.; Fair, s. 124.

vermektedir. Bununla birlikte, asıl kaygı yaratan gelişmekte olan ülkelerin yabancı yatırımları çekmek için rekabet içine girmiş olmasıdır. Bu bölgeler küresel ekonomiye sıkı sıkıya bağlıyken, ulusal ekonomilerle çoğu zaman az ilişki kurulması, uluslararası güçler tarafından kuşatılmış alanlar yaratılması anlamına da gelmektedir. Bu bölgelerin dışında, formel ve enformel ekonomide uluslararası taşeronluk ağlarında sayıları giderek artan küçük işletmelerde de istihdam ve çalışma koşulları konusunda benzer kaygılar dile getirilmektedir[110].

Bu sürecin sonucu, enformel ekonominin genişlemesi değil, enformelleşme yönünde formel/enformel ayrımının ortadan kalkmasıdır[111]. Bu nedenle, formel ve enformel arasındaki ayrım istihdam biçimlerinin tartışılması için yararlı olsa bile, bu tartışma esasen yapay hale gelmektedir.

Enformel işgücü piyasası, suç ekonomisi ayrık tutulacak olursa, çoğu zaman meşruiyet bağlamında gelişmiştir[112]. Enformel faaliyetlerin, formel ekonominin bıraktığı boşluğu doldurduğu ileri sürülmüş, ancak, başlangıçtaki istisnaların aksine, enformel faaliyetlere katılanların sayısında azalma olmamıştır. Bu nedenle, enformel ekonominin formel ekonomi için önemi artarken meşruiyet de yitirilmektedir. Enformel ekonomi, artık formel ekonomi tarafından dönüştürülecek bir "yasa dışılık" olarak görülmediği gibi, formel istihdamın da daha "saygın" olduğunu düşünmek giderek güçleşmektedir[113].

Yapısal uyum programlarını uygulamaya koyan hükümetlerin ve kurumların enformel ekonomiye karşı tutumları da değişmiştir. Başlangıçta enformel sektörün genişlemesini sınırlandırma isteği, yerini belirli bir hoşgörüye, hatta destekleme isteğine bırakmıştır. Küresel olarak yoksullukla mücadele etmek ve enformel sektördeki ekonomik koşulları ve çalışma koşullarını formel sektöre yakınlaştırmak için enformel sektörde verimlilik ve gelirleri artırma gereği üzerinde düşünce birliği sağlanmış görünmektedir[114].

Gelişmekte olan ülkelerde enformel ekonomi büyümeye en az iki yolla doğrudan katkı yapacaktır. Birincisi, enformel çalışanların üretimleri ve düşük ücret düzeyleri önemli ihraç endüstrilerinin gelişmesine katkıda bulunacaktır. İkincisi, enformel işletmelerin üretimi ekonomik büyümeye katkı yapacaktır[115]. Enformel ekonomi, dolaylı olarak, formel ekonomide istihdam edilenleri de kapsayacak biçimde, işgücünün toplumsal yeniden üretiminde yaşamsal bir işlev

110) ILO.; Fair, s. 111.
111) GALLI, KUCERA; s. 15.
112) Faruk SAPANCALI; "Sosyal Politika Açısından Kentsel Enformel Sektörün Analizi," Kamu-İş Dergisi. Cilt: 4, Sa: 1, Ocak 1995, s. 125-132.
113) BENERIA; s. 35, 37.
114) Souléye KANTE; "The informal sector in francophone black Africa," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office Geneva, 2002, s. 26.
115) ILO.; Decent, s. 30.

üstlenmektedir. Enformel işletmelerin ve çalışanların çok düşük gelir payları mal ve hizmet fiyatlarını düşürecektir. Böylece, enformel ekonomi hem toplumsal yeniden üretim maliyetini azaltarak çalışan yoksulların yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan, hem de formel ekonomideki mal ve hizmetlerin maliyetini azaltan bir rol oynayacaktır[116]. Buna göre, işgücü piyasasında enformelleşme, yeni liberal politikalar ve küreselleşmeyle birlikte ulusal ve uluslararası düzeyde gelirin yeniden dağıtım sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

C. İşgücü Piyasasında Enformelleşmenin Biçimleri

İşgücü piyasasında enformelleşmenin güncel biçimleri hem formel çalışma biçiminden, hem de geçmişteki enformel çalışma biçimlerinden ayrılmaktadır.

1. Kadın İşgücünün Artması

Dünyada kadınların işgücü piyasasına ve enformel istihdama katılımları erkeklerden çok daha hızlı artmaktadır. İşgücü içinde kadınların oranının artışının çeşitli gerekçeleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, kadınları enformel ekonomide çalışmaya zorlayan başlıca etkenlerden biri, yaşamak ve geçinmek için gerekli gelirden yoksunluktur. Gerçekten, hem düşük düzeyde ve düzensiz de olsa gelir elde etmeye muhtaç olduklarından, hem de çalışacak alan bakımından başka seçenekleri olmadığından giderek daha çok kadın enformel işgücüne katılmaktadır[117]. Bu iki temel baskı, gerek formel veya enformel ekonomide istihdam fırsatı yaratılmasını, gerekse kadınların ücret düzeyi yüksek ve güvenceli istihdam biçimlerine erişimini engellemektedir.

Küreselleşme, ihracata dayalı endüstrileşmeye geçiş ve endüstrilerin gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru yerelleştirilmesi enformel istihdamın artmasına yol açarken, ucuz ve esnek işgücü olarak çoğu zaman kadınlar tercih edilmektedir[118]. Serbest bölgelerde faaliyet gösteren çokuluslu işletmelerin çoğu genç ve niteliksiz kadın işçileri istihdam etmekte, pek az mesleki eğitim vermekte ve göreceli olarak daha sık iş değiştirmeye tabi tutmaktadır[119]. Çoğunluğunu kadınların oluşturduğu evde çalışanlar küçük ve ücra köylerde çalışsalar bile, ücret ve diğer çalışma koşulları dolaylı olarak çokuluslu işletmeler tarafından belirlenmektedir[120].

Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik krizler nedeniyle ailelerin gelirlerinin azalması da kadınların işgücü piyasasına katılımlarını gerektirmiştir.

---

116) BENERIA, FLORO; s. 6.
117) ILO.; Decent, s. 32.
118) UNNI, RANI; s. 1; BENERIA; s. 47.
119) ILO.; World, s. 142.
120) ILO.; World **Employment** Report 1997-98: Industrial relations, democracy and social stability. International Labour Office, Geneva, 1997, s. 211.

Küresel rekabet, güçlü refah devletlerinde bile sosyal korumanın zayıflamasına neden olmuş, orta ve düşük gelir grupları giderek yoksullaşmıştır[121]. Formel ekonomide çalışanlar arasında sendikal örgütlülük oranının azalmasıyla gerçek ücretlerin gerilemesi ve güvencelerin yitirilmesi ev işleri ve ailenin bakımını üstlenmiş olan kadınları ücretli çalışmaya dönmeye zorlamış ve kadınlar çoğunlukla enformel sektörde iş bulabilmişlerdir[122].

Yapısal uyum programlarının uygulanması kadınların formel ekonomideki istihdamlarının azalmasına neden olmuştur. Devlet geleneksel olarak kadınların formel ekonomideki en büyük işvereni ve kamu sektörü ücretlerle çalışma koşullarında eşitliğin güvencesi olmuştur. Bu nedenle, özelleştirme uygulamalarıyla kamu sektörünün küçültülmesi kadınların işgücü piyasasındaki konumunu da olumsuz yönde etkilemiştir[123].

İşgücü piyasasının kuralsızlaştırılması ile kadınların ücretli çalışmaya katılımlarındaki artış arasında bir koşutluk söz konusudur. İşgücü piyasasında kuralsızlaştırma bir yandan enformelleşmeyi artırırken, diğer yandan da işgücü içinde kadınların oranının artmasına neden olmuştur. Enformel istihdamın güncel biçimleri ile kadınların üretken rollerinden daha çok yeniden üretim rollerine değer veren tutumların bir araya getirilmesi formel işgücü piyasasına katılımlarında güçlü bir engel oluşturmuştur. Enformel işgücü piyasasına katılım eşiği yüksek değildir; enformel ekonomideki işler yüksek düzeyde bilgi ve beceri gerektirmemekte, esnek çalışma saatleri veya evde çalışma gibi esnek çalışma koşulları sunulabilmektedir[124]. Ev işleri ve ücretli çalışmaya harcanan zaman arasında tercih yapmak zorunda kalan kadınlar için esnekliğin getirdiği sakıncalarla birlikte enformel işgücü piyasasında iş bulmak kolaylaşmaktadır[125].

Kadınların işgücü piyasasına katılımlarındaki artış, salt daha çok sayıda kadının geleneksel olarak erkekler tarafından yapılan işlerde istihdam edilmesi değil, aynı zamanda işlerin geleneksel kadın istihdamının özelliklerini taşıyacak biçimde dönüştürülmesi anlamına da gelmektedir. Geleneksel kadın istihdamının özellikleri, verimlilik ve ücret düzeyi düşük fazla beceri gerektirmeyen işlerde atipik iş sözleşmeleriyle güvencesiz çalışmadır[126]. Bu nedenle, işgücü içinde kadınların oranının artması geçmişte erkeklerin bağlı tutulduğu çalışma koşullarının

121) BENERIA, FLORO; s. 7.
122) THOMAS; s. 20.
123) ILO.; World, s. 142.
124) HEINTZ, POLLIN; s. 7.
125) Marima WILLIAMS; "Gender and trade in the international economy: A brief overview," Seminar on "Financing for Development: New tendencies, new exclusions and new strategies for women in the Region". REPEM-DAWN, Cartagena de Indias, Colombia, July 15 2001, s. 7; ILO.; Employment, s. 180.
126) UNNI, RANI; s. 2.

kötüleşmesi anlamına da gelmektedir[127]. Buna göre, kadınların işgücüne katılımları arttığı ölçüde, cinsiyete dayalı ayrımcılık da artmaktadır[128]. Bir başka deyişle, kadın işgücünün istihdamı, bir enformelleşme biçimi haline gelmektedir.

2. Enformel İstihdamın Statü Dağılımı

Enformel ekonomide istihdamın statü dağılımı ücretli çalışma ve ücretsiz çalışma olarak ayrılabilir.

a. Ücretli Çalışma

Enformel ücretli çalışma, enformel işletmelerde yapılan ücretli çalışmayı, işletme dışında veya evde çalışma ile formel işletmelerdeki enformel çalışmayı da içerecek biçimde diğer enformel ücretli çalışma biçimlerini kapsamaktadır.

Enformel işletmelerde ücretli çalışma, enformel işletmede geleneksel işçi olarak istihdam edilmeye karşın, iş ilişkisinin yazılı bir sözleşmeye dayanmamasını anlatmaktadır. Bu tür ücretli çalışanların büyük çoğunluğu geçici statüde ve güvencesiz çalışma ilişkilerine bağlı bulunmaktadır[129].

İşletme dışında veya evde çalışma, bir sözleşmeye veya belirli bir işveren ya da taşeron için siparişe dayalı olarak evde veya işverenin değil, işçinin tercih ettiği yerde yapılan çalışmayı kapsamaktadır[130].

Evde çalışma, bağımsız çalışma ile ücretli çalışmanın kesiştiği bir alan oluşturmaktadır. Evde çalışanlar geçici işçi olarak (işletme dışında çalışanın seçtiği bir yerde kullanılan gereçler, malzemeler veya girdileri kimin sağladığına bakılmaksızın, ücret karşılığında işverenin siparişi üzerine bir ürün veya hizmet üretim aşamasını gerçekleştirenler) ücretli çalışan statüsünde kabul edildiği gibi, kendi hesabına bağımlı çalışan (sokak satıcıları, otomobil şoförleri gibi) veya aile çalışanı olarak ücretsiz istihdam statüsüne de dahil olabilmektedir[131].

Diğer enformel ücretli çalışmalarda, görülen işin niteliği (hizmetçilik, bekçilik gibi) bakımından işverenin kişiliğinin bir önemi bulunmamakta, süreklilik taşımayan ilişki ücreti içermesine karşın, çalışan ücretli değil, esasen bağımsız çalışma ilişkisine dayanmaktadır. Formel işletmelerdeki enformel çalışma, ücret, vergi ve sosyal sigorta yükümlülüklerini tanımaksızın gerçekleştirilmektedir. Bu gruptakiler için ücretli çalışma statüsünde enformelleşme bağımsız sözleşmelere tabi olma ve daha az koruma anlamına gelmektedir[132]. Formel işletmelerdeki enformel istihdam standart dışı çalışanları da kapsayabilmektedir.

---

127) BENERIA; s. 28.
128) Lena GONAS; "Gender segregation and the European employment strategy: Levels and divisions," International Industrial Relations Association (IIRA) Congress, Berlin, 2003.
129) CHEN, VANEK, CARR; s. 24.
130) VAN EYCK; s. 14.
131) UNNI; s. 7.
132) UNNI, RANI; s. 3-4.

b. Ücretsiz Çalışma

Enformel ücretsiz çalışma; enformel işletmelerin işverenlerini, bağımsız çalışmayı ve ücretsiz aile çalışmalarını kapsamaktadır.

Enformel mikro ölçekli işletmelerin artışı formel ekonominin çeşitli dışsallaştırma yöntemleriyle genişlemesinin sonucudur. *Enformel işletmelerin işverenleri*, genellikle 10 veya daha az ücretli işçi istihdam edebilmektedir. Ancak, işletmeler kayıtlı olmadığı gibi, işçilerin çalışma ilişkisi de çoğu zaman yazılı bir sözleşmeye dayanmamaktadır.

Enformel ekonomide *bağımsız çalışma,* kendi hesabına bağımlı çalışma olarak anlaşılmalıdır. Sokak satıcıları, kendi hesabına bağımlı çalışanlara örnek olarak gösterilebilir. Sokak satıcıları satışlarını sabit bir yerde veya seyyar (sebze ve meyve satıcıları gibi) biçimde gerçekleştirebilirler. Sokak satıcılarının yanı sıra, otomobil şoförleri ve el arabasıyla yük veya yolcu taşıyanlar gibi, sokakta çok sayıda kendi hesabına bağımlı çalışan vardır. Evde çalışanların bir kısmı gerçekten bağımsız çalışmaktadır. Kendi hammaddelerini satın alır, üretir ve satarlar. Ancak, büyük çoğunluğu parça başına çalışmaktadır. Hammaddeleri bir aracı sağlar. Hammaddeyi nihai ürüne ilişkin parça haline dönüştürür ve aynı aracıya teslim ederler. İşçi olarak kabul edilmemelerine rağmen, çalışma ilişkisi kurmak zorunda oldukları kişi dışında üretimlerinin başka alıcısı yoktur[133].

Ücretsiz aile çalışması kendi hesabına bağımlı çalışanlar yanında ya da enformel mikro işletmelerde gerçekleşebilmektedir. Ücretsiz çalışma için asıl sorumluluğu genellikle kadınlar üstlenmektedir[134].

1. Enformel İstihdamın Niceliksel Dağılımı

Gelişmekte olan ülkelerde tarım dışı enformel istihdam toplam istihdamın yaklaşık yarısını oluşturmakta, hatta aşmaktadır. Gerçekten, 1994 ile 2000 yılları arasındaki dönemde Kuzey Afrika'da yüzde 48, Latin Amerika'da yüzde 51, Asya'da yüzde 65 ve Sahraaltı Afrika'da yüzde 72'ye ulaşmıştır[135]. Toplam istihdam içinde enformel istihdamın oranı Sahraaltı Afrika ülkelerinde en yüksek, Orta ve Doğu Avrupa ile Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde en düşük düzeydedir[136].

Çin'de enformel ekonomide çalışanların sayısı 70 milyona ulaşmıştır. Enformel istihdam, özellikle Şanghay bölgesinde hızla artmaktadır. Bu bölgede 1999 yılından sonra çeşitli hizmet alanlarında uzmanlaşan 7.820 enformel istihdam bürosuna bağlı 104.000 çalışanın olduğu tahmin edilmektedir[137]. UÇÖ. verilerine göre, kentsel enformel ekonominin toplam istihdam içindeki oranı

133) A. k.; s. 5-6.
134) GONAS; s. 2, 14.
135) ILO.; s. 19.
136) ILO.; Decent, s. 12.
137) A. k.; s. 21.

Rusya Federasyonu'nda (1999) yüzde 4.5, Hindistan'da (2000) yüzde 51.3 ve Türkiye'de (2000) yüzde 10.2'dir[138].

Gelişmekte olan ülkelerdeki kadın istihdamının yüzde 60'tan fazlası enformel ekonomide gerçekleşmektedir. 1994 ve 2000 döneminde tarım dışı enformel istihdamda kadınların oranı Kuzey Afrika'da yüzde 43'e, Latin Amerika'da yüzde 58'e, Asya'da yüzde 65'e ve Sahraaltı Afrika'da yüzde 84'e ulaşmıştır. Hindistan'da tarım dışı istihdamdaki kadın işgücünün yüzde 86'sı enformel ekonomidedir[139].

Enformelleşme belirli bir sektör ya da sektörün belirli bir kesiminde değil, ekonominin hemen her sektöründe kendini göstermektedir. Gerçekten, enformel ekonominin formel ekonomide (üretim, ticaret ve hizmet gibi) hemen her kesimle doğrudan veya dolaylı bağlantıları vardır. Bu anlamda, tarım dışı enformel istihdam formel imalat ve hizmetler sektörüyle iç içe geçen geniş bir faaliyet alanında geçerlidir.

Enformel istihdamın yaygın olduğu tipik imalat sektörleri hazır giyim, ayakkabıcılık, gıda, elektronik ve otomobil endüstrisi için parçalar ile hassas gereçler üretimidir. Elektroniğin yanı sıra, Japon, Güney Kore ve Çin kökenli işletmeler oyuncak imalatında da Güney Doğu Asya ve Güney Asya ülkelerindeki enformel işgücünden yararlanmaktadır. Latin Amerika ülkelerinde puro sarma, cilt yapma, tütsü malzemesi üretme, terzilik enformel evde çalışmanın ve kadın istihdamının yaygın olduğu diğer imalat alanlarıdır[140].

Kentsel enformel faaliyetlerin önemli bir kısmı da hizmetler sektöründedir. Formel işletmeler için sokak satıcılığı yapanlardan, formel işletmelere büro temizlik hizmeti veren taşeronlar ve temizlik işçilerine, enformel gıda tedariki ile formel ekonomi için taşımacılık ve atık toplama hizmetlerine kadar çok çeşitli faaliyetleri kapsamaktadır. Buna göre, enformel ekonomide başlıca hizmet faaliyetleri küçük ölçekli ticaret ile yiyecek/içecek tedariki ve hizmetidir[141]. Bu anlamda, perakendecilik en hızlı büyüyen küresel ticaret sektörüdür ve veri işleme, çağrı merkezleri ile lojistik hizmetleri gibi yeni hizmetler küresel üretim ve dağıtım ağları yoluyla gelişmekte olan ülkelerde veya geçiş halindeki ekonomilerde gerçekleştirilmektedir[142]. Kadın işgücü, imalat sektöründen olduğu gibi, teknoloji yoğun hizmetlerden de dışlanmakta ve yazılım alanından daha çok veri girişi ve müşteri hizmetleri merkezlerinde istihdam edilmektedir[143].

Mısır'da enformel istihdam bütün sektörlerde görülmektedir. 1998 yılında, enformel çalışanların sektörlere göre dağılımı, imalatta yüzde 29, inşaatta yüzde

138) ILO.; Report, s. 107.
139) ILO.; s. 19, 20.
140) ILO.; Decent, s. 20, 25.
141) WILLIAMS; s. 5.
142) ILO.; Fair, s. 111.
143) CHEN, VANEK, CARR; s. 94.

24, ticarette yüzde 19, hizmetlerde yüzde 16 ve taşımacılıkta yüzde 11 olarak gerçekleşmiştir. İmalat sektöründe enformel çalışmanın yüksek olduğu izlenimi yaygındır. Ancak, bu sektörde toplam istihdamın yüzde 48'i enformeldir. Oysa, inşaat sektöründe enformel istihdam yüzde 82'ye çıkmaktadır[144].

El Salvador ve Rusya Federasyonu'nda 2002 yılında enformelleşme farklı bir sektörel dağılım göstermektedir. Enformel istihdamın çoğu perakendecilik ve küçük ölçekli ticaret, oteller ve lokantalar ile inşaat, ev hizmetleri ve küçük imalat faaliyetlerinde yoğunlaşmıştır. El Salvador'da enformel istihdamın yüzde 33'ü ticaret, oteller ve lokantalarda, yüzde 26'sı tarım, hayvancılık ve balıkçılıkta, yüzde 14'ü imalat ve yüzde 6'si hizmetler ile inşaat alanında bulunmaktadır. Rusya Federasyonu'nda enformel ekonomide istihdam edilenlerin yüzde 67'si tarım dışı faaliyetlerdedir. Bu ülkede enformel çalışanlar ticaret, otel ve lokantalarda (yüzde 43), tarım, ormancılık ve balıkçılıkta (yüzde 30), taşımacılık, inşaat ve komünikasyonda (yüzde 12) ve endüstride (yüzde 10) yoğunlaşmaktadır[145].

Enformel faaliyetlerin istihdam statüsü bakımından niceliksel dağılımı bağımsız çalışma statüsünde yoğunlaşmaktadır. 1980 ile 2000 yılları arasında dünyada bağımsız çalışma toplam tarım dışı istihdamın dörtte birinden, üçte ikisine yükselmiştir[146]. Gelişmekte olan ülkelerde enformel işletmelerde ücretli çalışma ve taşeron aracılığıyla evde çalışma; gelişmiş ülkelerde ise, daha çok standart dışı istihdam uygulamalarıyla yaygınlaşan bağımsız çalışma, esasen kendi hesabına bağımlı çalışma niteliği taşımaktadır.

1994 ile 2000 yılları arasındaki dönemde tarım dışı enformel istihdamın bağımsız çalışanlar ve ücretli çalışanlar arasındaki dağılımı; sırasıyla, Kuzey Afrika'da yüzde 62 ve yüzde 38, Sahraaltı Afrika'da yüzde 70 ve yüzde 30, Latin Amerika'da yüzde 60 ve yüzde 40, Asya'da yüzde 59 ve yüzde 41 olmuştur[147].

Rusya Federasyonu'nda enformel çalışanların üçte ikisini mikro ölçekli işletmelerin işverenleri oluşturmakta ve bu işletmelerin yüzde 78'inde en çok beş işçi istihdam edilmektedir[148]. Çin'de 1996 ve 1999 yılları arasında devlet işletmelerindeki istihdamın toplam istihdam içinde oranı yüzde 28'e gerilerken, kentsel özel işletmelerdeki istihdam oranı yüzde 70'e ve kendi hesabına çalışanlar ile çalıştırdıkları ücretli işçilerin oranı yüzde 41'e yükselmiştir. Ülkedeki değişim özellikle kadın işgücünü etkilemiş ve özel sektördeki küçük ölçekli işletmelerde

144) L. Josh BIVENS, Sarah GAMMAGE; "Will better workers lead to better jobs in the developing world?" (in) Good Jobs, Bad Jobs, No Jobs, Labor Markets and Informal Work in Egypt, El Salvador, India, Russia, and South Africa. Ed. by Tony AVIRGAN, L. Josh BIVENS, Sarah GAMMAGE, Economy Policy Institute, March 2005, s. 8.
145) A. k.; s. 9.
146) ILO.; s. 22.
147) A. k..; s. 20.
148) BIVENS, GAMMAGE; s. 10.

kadın istihdamı yüzde 71'e ulaşmıştır[149]. Japonya'da 1995 nüfus sayımına göre, 64 milyon toplam istihdamın yüzde 8'i kendi hesabına bağımlı çalışan, yüzde 7'si ücretsiz aile çalışanı ve yüzde 1'i evde çalışanlardan oluşmaktadır. Japonya'da ücretsiz aile çalışmasının tarım, toptan ve perakende ticaret ile yiyecek ve içecek tedarikinde yoğunlaştığı görülmektedir[150].

Uygulamada kadınların genellikle bağımsız çalışmayı tercih ettikleri görülmektedir. Tarım dışı istihdamda bağımsız çalışan kadınların oranı yükselmektir. Bununla birlikte, kadınların bağımsız çalışma statüsündeki istihdamı gerek imalat, gerekse hizmetler sektöründe sınırlı sayıdaki niteliksiz işlerde yoğunlaşmakta ve çoğunlukla da evde çalışma biçiminde gerçekleşmektedir. 1990-2000 döneminde gelişmekte olan ülkelerde toplam tarım dışı istihdamda bağımsız çalışanlar arasında kadınların oranı, Asya'da yüzde 27, Afrika'da yüzde 38 ve Latin Amerika'da yüzde 51 olmuştur. Gelişmiş ülkelerde ise, tarım dışı istihdamda bağımsız çalışanlar arasında kadınların oranı yüzde 36'dır[151].

Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Örgütü (OECD) ülkelerinde evde çalışanlar arasında kadınların oranı yüzde 30 ile 80 arasında değişmektedir. Endüstri sektöründe evde çalışmanın yüzde 80'i kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir[152]. Japonya'da toplam ücretsiz aile çalışanlarının yüzde 92'si ve evde çalışanların yüzde 94'ü kadındır[153]. Evde çalışanların oranı, Tayland'da yüzde 38'e, Filipinler'de yüzde 25 ile 39'a, Meksika'da yüzde 30'a, Şili'de yüzde 30 ile 60'a ve Venezuela'da yüzde 45'e ulaşmaktadır[154].

OECD ülkelerinde standart dışı istihdam kadın işgücüne özgü çalışma biçimi olarak yaygınlaşmaktadır. 2004 yılında bu ülkelerdeki toplam istihdamın yüzde 15.2'sine ulaşan kısmi süreli çalışma en belirgin örneklerden birini oluşturmaktadır. Aynı yılda, kısmi süreli çalışmanın toplam istihdam içindeki oranı, 15 AB. ülkesinde yüzde 17.4, ABD.'de yüzde 13.2, ve Japonya'da yüzde 25.5'tir. Bu oranlar, Meksika'da yüzde 15.1 ve Türkiye'de yüzde 6.6 olarak saptanmıştır[155]. OECD ülkelerinde kadınlar kısmi süreli çalışanların yüzde 60'tan fazlasını temsil etmektedir[156]. Gerçekten, 2004 yılı verilerine göre, toplam kısmi süreli istihdam içinde kadınların oranı yüzde 72.2'dir. Aynı yılda bu oran, 15 AB.

149) ILO.; Decent, s. 21.
150) A. k.; s. 25.
151) ILO.; s. 23.
152) BENERIA, FLORO; s. 3.
153) ILO.; Decent, s. 25.
154) WILLIAMS; s. 5.
155) OECD.; Employment Outlook 2005. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 2005, s. 254.
156) BENERIA, FLORO; s. 3.

ülkesinde yüzde 78.6'ya, ABD.'de yüzde 68.3'e ve Japonya'da yüzde 67.4'e, Meksika'da yüzde 65.1'e ve Türkiye'de yüzde 59.4'e ulaşmıştır[157].

D: İşgücü Piyasasında Enformelleşmenin Kadın İşgücü Bakımından Sonuçları

İşgücü piyasasında enformelleşme ekonomik, toplumsal, siyasal ve hukuksal bakımdan kadın ve erkekler üzerinde farklı sonuçlar doğurmaktadır.

1. Ekonomik Sonuçları

Enformel işgücü piyasasında elde edilen gelirler, enformel mikro işletmelerde işveren olarak ve bağımsız çalışmadan, enformel işletmelerde ücretli çalışmaya ve işletme dışında veya evde çalışmaya doğru giderek azalma eğilimi göstermektedir[158].

Kadınların işgücü piyasasındaki statüsü daha çok cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılıkla belirlenmektedir. Enformel işgücü piyasasında erkek işgücü enformel mikro işletmelerde işveren veya kendi hesabına bağımlı çalışan, kadın işgücü ise daha çok ücretsiz aile çalışanı olarak yer almaktadır[159]. Bangladeş, Etopya, Yunanistan, Endonezya, Pakistan, Suriye, Tayland ve Türkiye gibi ülkelerde bağımsız çalışan erkekler ile kadınların toplam istihdam içindeki oranları arasındaki fark yüzde 20'nin üzerine çıkmaktadır[160].

Gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücü piyasasına katılımları genellikle işletme dışında veya evde yapılan parça başına çalışma biçimini almaktadır. Enformel ekonomide işyeri ve ev çoğu zaman tek ve aynı yerdir ve çalışma büyük ölçüde ailenin hoşgörüsünü gerektirmektedir. Evde çalışma düzensiz gelir, uzun çalışma saatleri, evde çalışanların ve ailelerinin sağlığına zarar veren zehirli maddelere maruz kalmanın yanı sıra, toplumsal ortamlardan dışlanma ve sosyal korumadan yoksunluk anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, evde çalışan kadınlar çoğunlukla kendilerini işçi olarak görmemekte ve asıl işlevlerinin ev işlerini yapmak olduğunu düşünmektedir. Evde çalışma kadınlar için hem gelir elde edebilecekleri, hem de toplumsal ve kültürel olarak kabul edilebilir bir fırsat olarak sunulmaktadır[161].

Enformel işgücü piyasasında ayrımcılığın yeniden üretilmesi kadın işgücü bakımından ekonomik sonuçları etkilemektedir. Kadınların eğitim düzeyi ile işgücü piyasasına katılımları koşut olarak artmaktadır. Ancak, cinsler arasında eğitime erişim bakımından büyük farklar vardır. Kadınlar, erkeklere göre daha az

---

157) OECD.; s. 254.
158) ELDER, JOHNSON; s. 454.
159) ILO.; Decent, s. 16.
160) ELDER, JOHNSON; s. 453.
161) ILO.; Employment, s. 180, 186, 211.

eğitimlidir ve çocuk yetiştirmek ile aile sorumluluklarından dolayı iş deneyimleri azdır. Bununla birlikte, kadınların eğitim düzeyinin yükselmesi, her zaman çalışma koşullarına erkeklerle benzer biçimde yansımamaktadır[162]. Verimlilikleri eşit olan kadın ve erkekler eşit ödüllere erişemediği gibi, çevresel işgücü olarak standart dışı istihdam biçimleriyle çalışan kadınların işletme içi eğitimden yararlanmaları şansları da yüksek değildir[163]. Enformel istihdam, yoksulluk tuzağına sürüklediği için de kadın çalışanlar becerilerini geliştirmek üzere gereksinim duydukları ekonomik güç ve zamandan yoksundur. Eğitime erişim kadınların yüksek beceri düzeylerine ulaşmaları ve daha iyi iş fırsatlarından yararlanmaları için önemini korurken, eğitimde eşitliğin sağlandığı bölgelerde meslekte ve ücretlerde cinsiyete dayalı ayrımcılık engelinin aşılmasında tek başına yeterli olmamaktadır[164].

İşgücü piyasasında kadın ve erkeklerin yoğun olduğu işler ve istihdam statüleri bakımından ortaya çıkan bölünme çalışma koşullarının karşılaştırılmasını güçleştirmekte ve kadın istihdamına ilişkin sorunları gizlemektedir. Çalışmanın cinsiyet ayrımcılığına dayalı mekanizmalarla ve güç süreçleriyle düzenlenmesi yaşamın diğer alanları üzerinde de etki yapmaktadır. Bu nedenle, çalışma koşullarında eşitliğin sağlanması işgücü piyasasında kadın ve erkek işgücünü mesleki ve istihdam statüsüne göre ayıran katılıkların ortadan kaldırılmasına bağlıdır[165].

2. Toplumsal Sonuçları

Kadınların işgücü piyasasına katımlarının artması, çocukların ve yaşlıların bakım sorumluluklarının dağılımına ilişkin yeni toplumsal riskler ve yeni gereksinimler yaratarak refah devletinden beklenti ve talepleri dönüştürmektedir. Tek ebeveynli ailelerin ve eşlerin çalıştığı ailelerin sayılarının artması, erkek endüstri işçisinin aile reisi olarak ailenin geçimini sağladığı geleneksel modelden farklı risklerle karşılaşılmasına ve yardım taleplerinde önceliklerin, çocuk ve yaşlıların bakımı ile ebeveyn izninden yana değişmesine neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde hem erkeğin, hem de kadının gelir elde ettiği çift gelirli aile modelinin yaygınlığı yanında, tek gelirli aile modeli olasılığının da artması ve evli olmayan annelere yönelik hizmet gereksinimi yaratmaktadır. Bu anlamda, reform girişimleri çerçevesinde refah devleti salt bir gerileme değil, aynı zamanda da bir yeniden yapılanma süreci geçirmektedir. Geleneksel yardımların azaldığı sırada, çoğunlukla aynı reform girişimlerinin parçası olarak yeni haklar da tanınmaktadır. 1990'larda çocukların yetişme ve yaşlıların bakım dönemleri için emeklilik aylığı

162) BENERIA; s. 49.
163) ILO.; World, s. 153.
164) A. k.; s. 164, 150.
165) GONAS; s. 16.

kredileri, maliyetlerin azaltılmasına ilişkin emeklilik aylığı reform paketlerinin standart bir parçası haline gelmektedir[166].

Artan kadın istihdamı refah devletinde kadın işgücünün talepleri bakımından olduğu kadar arzı bakımından da dönüşüm yaratmaktadır. 21. yüzyılda refah devletlerinin finansmanı bir yandan kadınların işgücüne katılımlarının artmasının milli gelire yapacağı katkıya, diğer yandan da gelecek kuşağı yeniden üretme konusundaki istekliliklerine bağlıdır. Gelişmiş ülkelerde nüfusun yaşlanması ve nüfusla birlikte erkek işgücü istihdamının azalması karşısında yüksek istihdam düzeylerinin korunması için refah devletinde kaynakların kadınların istihdamının en üst düzeye çıkarılmasını sağlayacak biçimde kullanılması gerekmektedir[167]. Bu anlamda, kadın istihdamının artırılması aileye dönük sosyal hizmetlerin genişlemesinin hem gerekçesi, hem de sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü, eş zamanlı olarak kadınlar için çalışma olanağı sağlamakta ve işgücü piyasasına girişlerini kolaylaştırmaktadır.

ABD.'de kadınların istihdam düzeyi yüksek olmakla birlikte, hem kadınlar ve erkeklerin ücretleri arasındaki fark, hem de kadın ve çocuk yoksulluğu Avrupa ülkelerine göre daha yüksektir. Nüfus artışındaki azalma da Avrupa'da olduğundan daha büyük bir tehdit oluşturmaktadır[168].

Avrupa'da Kuzey ülkelerinde kadınların istihdamı ve ücretleri büyük ölçüde kamu sektöründe (sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlerde) istihdam yoluyla artırılmıştır. Kadınların yüksek düzeyde istihdamı, ücret eşitsizliğinin azaltılması ile ebeveyn iznini de içerecek biçimde birçok kamu hizmeti ve yardımlarını kapsayan "her iki eşin çalışmasına dayalı cinsiyet politikası modeli" uygulanmaktadır. Kıta Avrupa'sının (Fransa dışında) diğer ülkelerinde ise, geleneksel aile modeline uygun olarak ailelere destek hizmeti çerçevesinde yüksek ücretler ve cömert parasal yardımlar sunulmaktadır. Bu nedenle, Avrupa ülkelerinde çocuk ve kadın yoksulluğu oldukça düşüktür[169].

Bununla birlikte, İsveçli kadınlar artık çocuk sahibi olmayı ertelemektedir. Bunun nedeni, yaşamlarında çocuk sahibi oldukları süreyi kısaltmak istemeleridir. Çalışmakta olan ve gelir düzeyi yüksek kadınların doğurganlık oranı, işsiz olanlardan daha yüksektir. İsveç'te geçici çalışan genç anneler yüksek işsizlik riski nedeniyle işgücü piyasasında en çok korunmaya muhtaç grubu oluşturmaktadır[170]. Bu nedenle, eşitliğin sağlanması ve bakım olanaklarının artırılması, salt cinsiyete dayalı eşitsizliğin giderilmesi bakımından değil, aynı

166) John MYLES, Jill QUADAGNO; "Political theories of the welfare state," The Social Service Review. Vol. 76, Issue 1, March 2002, s. 41.
167) A. k.; s. 41.
168) A. k.; s. 42.
169) A. k.; s. 42.
170) GONAS; s. 2.

zamanda ekonomi ve işgücünün yeniden üretimi üzerindeki etkileri bakımından da önem taşımaktadır[171].

3. Siyasal Sonuçları

İşgücü piyasasında enformelleşmenin artışı siyasal hakların, bireyi güçlendirmenin ve demokrasi söyleminin yüceltildiği bir döneme rastlamıştır. Ancak, söylem ile işgücü piyasasındaki gelişmeler tam bir karşıtlık oluşturmaktadır. Gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkelerde piyasanın kuralsızlaştırılması ve küreselleşmeyle birlikte refah devletinin gerilemesi, çalışanların haklarının ve işçi sendikalarının gücünün azalmasına neden olmaktadır. Giderek tekelleşme eğilimi gösteren ekonomik güçlerin yarattığı büyük eşitsizlikler demokratik yaşamı tehdit etmektedir. Enformelleşme, demokrasinin doğuşuna temel oluşturan insan hakları sözleşmeleri, işçi sınıfının mücadelesi, yurttaşlık bilinci, demokratik kurumların oluşumu ve sosyal hakların tanınmasıyla karşıtlıklar içermektedir.

Bu nedenle, demokrasi uygulaması endüstrileşme ve siyasal hakların tanınması bakımından halen yeterince gelişme sağlayamamış olan ülkelerde umulan katkıyı sağlamaktan uzaktır. Kadınların kentlere göçü ve işgücüne katılımının bireysel haklarını güçlendirmesi ve özgürlüklerini artırması beklenmektedir. Ancak, kadınların enformel istihdamıyla bir yandan, ataerkil baskılardan kurtulması sağlanırken, diğer yandan ayrımcı ve eğreti çalışma koşullarına maruz bırakılmaktadır[172].

Enformel istihdamda, içeriği tek taraflı belirlenen iş sözleşmeleri, ücret, iş süresi ve işletmede yükselmede öngörülemezlikle artan güvencesizlik kadın ve erkek çalışanların günlük yaşamlarına birebir yansımaktadır. Bu koşullarda, çoğu zaman hak arama, savunma veya direnme için tek seçenek, işten ayrılmaktır. Ancak, işgücünün işler arasında akıcılığıyla belirginleşen istikrarsızlık yerleşimi, toplumsal ve siyasal bir varlık oluşturmayı güçleştirmektedir. Eğreti, güvencesiz çalışma ve yaşam koşulları istikrarlı bir toplumsal yaşam ve demokratik katılım için uygun değildir[173].

İstihdam biçimleri ve kurumsal düzenlemeler bakımından ülkeler arasındaki büyük farklılıkların açıklanmasında, ücretli çalışmanın bireysel tercihe dayandığı iddiası ileri sürülmektedir. Ancak, işgücü piyasasının kuralsızlaştırılması, çocuk bakım hizmetlerinin yetersiz olması ve ücretli izinlerin sınırlandırılması, çalışan ve ailesini geçindiren kadınlara politik destek verilmediğini de göstermektedir. Bu nedenle, bireysel tercih yaklaşımı işgücü piyasasında fırsat

171) MYLES, QUADAGNO; s. 40.
172) BENERIA; s. 38.
173) A. k.; s. 38.

eşitliğinin sağlanmasında yetersiz kalmaktadır[174]. Yüksek bir ekonomik büyümenin sürdürülmesi, kadınların işgücüne katılımının yarattığı yeni gereksinimleri karşılamak bakımından gerekli görülmektedir. Ancak, kaynakların nasıl kullanılacağı yeni talepleri bağdaştıran eylem biçimlerine, siyasal temsile ve karar süreçlerine katılıma bağlıdır[175].

Günümüzde enformel işgücü ulusal ve uluslararası düzeyde iletişim ağlarından yeterince yararlanamamaktır. Bununla birlikte, dünyanın çeşitli bölgelerinden evde çalışanlar birbirleriyle bağlantılar kurarak ve istihdam koşullarını iyileştirmek için ilgili gruplara destek çağrıları yaparak örgütlenmeye başlamıştır. 1994'te Uluslararası Hollanda Sendika Konfederasyonu Bölümü??? (FNV) tarafından finanse edilen Uluslararası Evde Çalışanlar Dernekleri (HomeNet) kurulmuştur. HomeNet üyeleri 1996 yılında Uluslararası Çalışma Konferansı'nda 177 Sayılı Evde Çalışma Sözleşmesi ile 185 sayılı Tavsiyenin kabul edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır[176]. Sözleşme, evde çalışanlar ve diğer ücretliler arasında serbestçe örgütler kurma veya seçtikleri örgütlere üye olma ve faaliyetlerine katılma hakkı bakımından işlem eşitliğinin sağlanmasını güvence altına almaktadır (m. 4).

Enformelleşme ve kadın işgücü konusundaki örgütlenmelerin başka örnekleri de vardır. Hindistan'da Bağımsız Çalışan Kadınlar Derneği (SEWA) başarılarından dolayı uluslararası ün kazanmıştır. Küreselleşme, Örgütlenme ve Enformel Çalışan Kadınlar Derneği (WIEGO) enformel ekonomi ve evde çalışma konusunda çalışanlar, eylemciler ve akademisyenler arasında bir ağ oluşturmayı başarmıştır[177]. Bir başka uluslararası ağ (StreetNet) sokak satıcılarıyla araştırmacıları ve ilgili kurumları bir araya getirmiştir[178].

4. Hukuksal Sonuçları

Formel çalışmanın düzenlendiği yasal bir bağlamın varlığından kaynaklandığı için, enformel işgücü piyasasının ayırt edici özellikleri formel işgücü piyasasının karşıtı olarak tanımlanmıştır[179]. Enformelleşmenin göstergesi olarak işçilerin kayıtsızlığı esas alınacak olursa, enformel çalışma çeşitli ilke ve kuralların kapsamı dışında kalmaktan veya yasaların etkin olarak uygulanmamasından kaynaklanan yasal bir sorun olarak görülebilir[180]. Gerçekten, enformel çalışanlar çoğu zaman iş ve sosyal güvenlik hukukunun kapsamı dışında kalmaktadır.

174) GONAS; s. 12.
175) MYLES, QUADAGNO; s. 42.
176) ILO.; Employment, s. 211.
177) BENERIA; s. 42.
178) ILO.; s. 50.
179) SASSEN; s. 4.
180) BENERIA; s. 36.

Gelişmekte olan ülkelerde taşeron çalışması ve evde çalışma kadınların enformel istihdamda karşılaştığı sorunlardan pek çoğunu anlatmaktadır. Evde çalışan kadınların en temel sorunlarından biri ulusal istatistiklerde kapsama alınmamaktır. Kayıtsız olarak evde çalışanlar yasal ve sosyal korumadan yoksundur. Evde çalışanların yasal olarak tanındığı ve sosyal koruma kapsamına alındığı ülkelerde ise uygulama genellikle sorunludur[181]. Taşeron ağlarının pek çok katmandan oluşması çalışanların hakları bakımından tek bir işverenin sorumlu tutulmasını zorlaştırırken, işçiler pazarlık güçlerini artırmak amacıyla örgütlenme güçlüğü çekmektedir[182].

Bununla birlikte, işgücü piyasasının kuralsızlaştırılması formel ve enformel işgücü piyasaları arasındaki ayırımı belirsizleştirdiğinden, standart dışı çalışma biçimleri bütünüyle yasa dışı olarak nitelenememektedir. Gelişmiş ülkelerde kısmi süreli veya geçici çalışanlar ile tele çalışanlar, ücret ve sosyal koruma düzeyleri sürekli ve tam süreli çalışanlardan daha düşük ve kariyer gelişimi ile eğitim ve beceri zenginleştirme olanakları daha sınırlı olmasına rağmen, iş ve sosyal güvenlik mevzuatı kapsamına girebilmektedir[183].

Gelişmiş ülkelerde gönülsüz kısmi süreli çalışma hem artmış, hem de kadın işgücüne özgü bir istihdam biçimi haline gelmiştir. AB.'de yasalarla işverenlere kısmi süreli işçilere karşı ücret, bazı sosyal yardımlar ve çalışma koşullarında eşit işlem yapma yükümlülüğü getirilmiştir. Birçok Avrupa ülkesinde kısmi süreli çalışanlara, tam süreli çalışanlara tanınan hakları ve yardımları sağlayan toplu iş sözleşmeleri yapılmıştır. Bununla birlikte, bazı ülkelerde bu yöndeki koruma belirli eşikler altında kalan çalışanları kapsamamaktadır. Gerçekten, Fransa, Almanya, İrlanda ve İsveç'te olduğu gibi, Japonya'da da sağlık bakımı, emeklilik aylığı ve işsizlik yardımlarından yararlanabilmek için kısmi süreli çalışanların yerine getiremeyebileceği asgari saat veya kazanç eşikleri söz konusudur. ABD.'de kısmi süreli çalışma, diğer OECD. ülkelerinde olduğu kadar, yaygın değildir ve kısmi süreli çalışanlara çok az sosyal yardım sunulmaktadır. ABD.'de işverenlerin finanse ettiği sağlık sigortasından tam süreli çalışanların yüzde 87'si; kısmi süreli çalışanların ise, sadece yüzde 18'i yararlanabilmektedir. Benzer biçimde, işverenlerin sağladığı emeklilik aylığı olanağı da tam süreli çalışanların yüzde 60'ına, kısmi süreli çalışanların da yüzde 19'una sunulmaktadır[184].

AB. ülkelerinde geçici işçiler için (doğrudan işe alınan veya geçici çalışma bürosu aracılığıyla çalıştırılan) ücretlerde ve yardımlarda eşit işlem zorunluluğu vardır. Bu işçilerin toplumsal olarak yönetilen istihdama bağlı yardımlardan yararlanma hakkı olmasına rağmen, istihdamın istikrarsızlığı gerekli saat, kıdem ve

181) ILO.; Employment, s. 211.
182) BENERIA; s. 40.
183) ILO.; Decent, s. 2.
184) ILO.; s. 27.

kazanç eşiklerinden bazılarını aşmalarını engelleyebilmektedir. ABD.'de geçici işçilerin sürekli işçilere göre sağlık sigortası ve özel emeklilik aylığı planlarına dahil olmaları çok sık rastlanılan bir durum değildir. 2001 yılında işverenlerin finanse ettiği sağlık sigortasından, sürekli ve tam süreli çalışanların yüzde 58'i, geçici çalışma büroları aracılığıyla çalışanların yüzde 11'i ve çağrı üzerine çalışanların yüzde 30'u yararlanmıştır. İşverenin finanse ettiği emeklilik aylığı planları sürekli ve tam süreli çalışanların yüzde 50'si, geçici çalışma bürosu aracılığıyla çalışanların yüzde 8'i ve çağrı üzerinde çalışanların yüzde 31'i için uygulanabilmiştir[185].

Sonuç

Günümüzde formel ve enformel ekonomi arasındaki bağlantılar enformelleşme yönünde güçlenmiştir. Enformel istihdamdaki artış, esasen formel istihdamda daralmanın ve iş ilişkilerindeki enformelleşmenin sonucudur. Gerek formel, gerekse enformel işgücü piyasalarında sayıları giderek artan çalışan yoksullar adil bir paylaşımdan dışlanmıştır. Enformelleşmenin getirdiği eşitsizlik, güvencesizlik, eğretilik ve yoksulluğu en ağır biçimde yaşayan kadın işgücü olmuştur.

Enformelleşme gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki güç, yetkinlik ve çıkar farklılıklarını artırmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar enformel faaliyetleri ve enformel istihdamı teşvik etmekte, küresel rekabet ve gelişmekte olan ülkelerin borç yükü ulusal ekonomik ve sosyal politikalar için eylem alanını daraltmaktadır.

İşgücü piyasasının enformelleşmesine karşı ekonomik büyümeyi artıran politikaların tamamlayıcısı olarak işgücü standartlarının ve sosyal korumanın geliştirilmesine önem verilmelidir. Sosyal politikalar eşitsizliğin, güvencesizliğin, eğretiliğin ve yoksulluğun azaltılması, iş ve gelir güvencesinin sağlanması için yeniden tasarlanmalıdır. Bu bağlamda, kadınların işgücü piyasasına katılımlarının artırılmasında belirleyici olması gereken salt iş ve aile yaşamının bağdaştırılması değil, aynı zamanda insan onuruna yaraşır bir ücret ve güvenceli istihdama erişim için fırsat eşitliğinin de yaratılmasıdır.

KAYNAKLAR

AMIN Nurul; "The informal sector in Asia from decent work perspective," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 12-17.

185) A. k.; s. 49, 29.

ARYEE George A.; "Policy design for the promotion of employment and incomes in the informal economy, the need for labour market information," Workshop on Making Good Use of Labour Market Information. Windhoek-Namibia, 12-15 August 2002.

BENERIA Lourdes; "Shifting the risk: New employment patterns, informalization, and women's work," International Journal of Politics, Culture and Society. Vol. 15, No. 1, September 2001, s. 27-53.

BENERIA Lourdes, FLORO Maria S.; "Labour market informalization and social policy: Distributional links and the case of homebased workers," Working Paper No. 60, Vassar College Economics, 2003.

BIVENS L. Josh, GAMMAGE Sarah; "Will better workers lead to better jobs in the developing world?" (in) Good Jobs, Bad Jobs, No Jobs, Labor Markets and Informal Work in Egypt, El Salvador, India, Russia, and South Africa. Ed. by Tony AVIRGAN, L. Josh BIVENS, Sarah GAMMAGE, Economy Policy Institute, March 2005, s. 1-30.

BONNET Florence, FIGUEIREDO B. Jose, STANDING Guy; "A family of decent work indexes," International Labour Review. Vol. 142, Issue 2, 2003, s. 213-239.

CAPT Josiane; "What skills are needed to ensure survival and growth of enterprises?" Linking Work, Skills, and Knowledge: Learning for Survival and Growth International Conference. Interlaken-Switzerland, 10-12 September 2001.

CASTELLS Manuel; The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume I: The Rise of Network Society. Blackwell Publishers, Malden, 2000.

CHEN Martha Alter; "Supporting workers in the informal economy: A policy framework," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 6-8.

CHEN Martha Alter, John VANEK, Marilyn CARR; Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction, A Handbook for Policy-makers and Other Stakeholders. Gender Section Social Transformation Programmes Division Commonwealth Secretariat Marlborough House, London, 2004.

DEMARET Luc; "Esneklik: Tehlikeli Biçimde Verimsiz," (Çev: Emin Baki ADAŞ), Sendikal Notlar. Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası (Petrol-İş), Sa: 26, Mayıs 2005, s. 125-139.

EATON Jack; Comparative Industrial Relations. Blackwell Publishers, Malden, 2000.

GALLI Rossana, KUCERA David; "Informal employment in Latin America: Movements over business cycles and the effects of worker," Discussion Paper No. 145, International Institute For Labour Studies, Geneva, 2003.

GONAS Lena; "Gender segregation and the European employment strategy: Levels and divisions," International Industrial Relations Association (IIRA) Congress, Berlin, 2003.

HEINTZ James, POLLIN Robert; "Informalization, economic growth and the challenge of creating viable labor standards in developing countries," Working Paper No. 60, Political Economy Research Institute, University of Massachusetts Amherst, June 2003.

ILO.; World **Employment** Report 1997-98: Industrial relations, democracy and social stability. International Labour Office, Geneva, 1997.

ILO.; **World** Employment Report 1998-99: Employability in the Global Economy How Training Matters. International Labour Office, Geneva, 1998.

ILO.; Women and Men In The Informal Economy: A Statistical Picture. International Labour Office, Geneva, 2002.

ILO.; **Decent** Work and The Informal Economy. Report VI, International Labour Office, International Labour Conference, 90th Session, Geneva, 2002.

ILO.; A **Fair** Globalization: Creating Opportunities For All. International Labour Office, Commision on the Social Dimension of Globalization, Geneva, 2004.

ILO.; World Employment **Report** 2004-05: Global trends in employment, productivity and poverty. International Labour Office, Geneva, 2005.

ILO.; Global Employment Trends Brief. International Labour Office, Geneva, February 2005.

KANTE Souléye; "The informal sector in francophone black Africa," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 25-29.

Kuvvet LORDOĞLU, Nurcan ÖZKAPLAN; Çalışma İktisadı. Der Yayınları, No. 358, İstanbul, 2003.

MUSIOLEK Bettina; "Decent work in the informal sector: CEE/CIS region," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 30-33.

MYLES John; QUADAGNO Jill; "Political theories of the welfare state," The Social Service Review. Vol. 76, Issue 1, Mar 2002, s. 34-57.

OECD.; Employment Outlook 2005. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 2005.

ÖNDER İzzettin; "Küreselleşme ve Ulusal Ekonomiler Açısından Egemenlik Sorunu," Küreselleşme ve Ulus-Devlet. Der.: Meryem KORAY, Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sa: RE.SAM-01.001, İstanbul, 2001, s. 61-84.

SAPANCALI Faruk; "Sosyal Politika Açısından Kentsel Enformel Sektörün Analizi," Kamu-İş Dergisi. Cilt: 4, Sa: 1, Ocak 1995, s. 117-136.

SASSEN Saskia; "Informalization in advanced market economies," Development Discussion Paper No. 20, International Labour Office, Geneva, 1997.

SHRESTHA Amuda; "Social protection in the informal economy," National Consultation Workshop "Identifying of Informal Economy for Trade Unions" (15-16 May 2004) Lalitpur-Nepal, Fredrich Ebert Stiftung Nepal Office, 2004.

STANDING Guy; Global Labour Flexibility, Seeking Distributive Justice. MacMillan Press, London, 1999.

TEMİZ Hasan Ejder; Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri. Birleşik Metal İşçileri Sendikası, Ankara, 2004.

THOMAS Jim; "Decent work in the informal sector: Latin America," Decent Work and the Informal Economy: Abstracts of Working Papers. Employment Sector, International Labour Office, Geneva, 2002, s. 18-21.

TOKMAN Victor; "The informal sector in Latin America: From underground to legality," (in) Towards Social Adjustment, Labour Market Issues in Structural Adjustment. Ed. by Guy STANDING and Victor TOKMAN, International Labour Office, Geneva, 1991, s. 141-157.

UNNI Jeemol, RANI Uma; "Women in informal employment in India," The International Association for Feminist Economics 2000 Conference. Boğaziçi University, İstanbul-Turkey, August 15-17 2000.

UNNI Jeemol; "Informal economy: Definition and survey methods," Gujarat Institute of Development Research, Gota, Ahmedabad, 2000.

VAN EYCK Kim; "Flexibilizing employment: An overwiew," Small Enterprise Development Job Creation and Enterprise Department (SEED), Working Paper No. 41, International Labour Office, Geneva, 2003.

WILLIAMS Marima; "Gender and trade in the international economy: A brief overview," Seminar on "Financing for Development: New tendencies, new exclusions and new strategies for women in the Region". REPEM-DAWN, Cartagena de Indias, Colombia, July 15 2001.